

Research Paper**Features of the State and pre-Industrial Society in Iran in the Intellectual System of Patricia Crone****Mohammad Matin Salmani¹** ***Hamid Nassaj²**

1. M.A. Student in Political Science, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran

2. Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Islamic Republic of Iran

DOI: [10.22034/ipsa.2024.496](https://doi.org/10.22034/ipsa.2024.496)

Receive Date: 03 November 2023

Revise Date: 03 January 2024

Accept Date: 20 January 2024

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)**Extended Abstract****Introduction**

Pre-industrial societies include societies in which the division of labor was still in a primitive state before the Industrial Revolution in the 18th and 19th centuries. People in these societies had created their own “lifeworld” without the help of industries and away from the concept of technology as opposed to modern techniques. The division of labor is considered to be the most significant distinction between pre-industrial and industrial societies; nevertheless, the differences between the two transcend the division of labor and encompass issues of culture, politics, social relations, and religious beliefs. To explain the political and social situation of Iran before encountering the modern era, theories such as Oriental despotism, Oriental autocratic governments, or Sultanism, which is also known as the Oriental bureaucratic government, are generally used. The theory of Oriental despotism starts in Ancient Greece with Herodotus and the distinction between barbarians and Greeks. Still, the first sparks of this theory were formed in the modern era with Charles Montesquieu. Due to the differences in climate and temperament, he does not consider the people of the East to be susceptible to democracy, unlike the West. In the following, this approach is elevated by Karl Marx, and by presenting the theory of the “Asiatic mode of production,” he makes a fundamental distinction between pre-industrial societies, especially the Orient, and the Western world. Marx viewed Asian production as distinct from European production in his book “Grundrisse,” and contrary to the simplistic historical account he presented in his book “The German Ideology,” he observed that Asian production exhibited fundamental differences from its European counterpart. He considered the special geographical climate of Oriental societies to be the cause of the formation of artificial irrigation and the need for large and autocratic governments to manage this irrigation system. Despite the substantial differences in his thoughts compared to Marx, Max Weber reached similar premises and results in studying Oriental societies. He also regarded the distinctive features and geographical determinism of the ancient Asian civilizations as contributing factors to the

* Corresponding Author:
Mohammad Matin Salmani, M.A Student
E-mail: matinsalmani99@gmail.com

establishment of autocratic and imposing governments. These governments possessed a vast and extensive bureaucracy, primarily based on the payment of tribute, looting, and extortion, thereby enabling the dominance of the patrimonial government over their societies. Wittfogel presented the most comprehensive framework of this theory with his book "Oriental Despotism" and by using the theory of the Asian mode of production and Weber's patriarchal state.

The theory of Oriental despotism in Iran appeared in the fields of thought of people such as Abbas Vali, Homa Katouzian, and Ahmad Seyf. In contrast, these theories seem to be more of an attempt to adapt history to theory rather than trying to shape the theory through historical materials and elements. Katouzian used a range of circumstantial concepts, including "Old society," "short-term society," and "autocratic government," which he considered to be the result of conflict between the state and the nation. Nonetheless, he did not provide a comprehensive examination of the middle period of Iran, encompassing the period from the 11th to the 19th centuries. Even with powerful and notable names such as "Mansour" and "Mehdi Abbasid" or "Harun al-Rashid," "Malik Shah Seljuqi," and "Abbas the Great," Iran has always suffered during this period. Hence, the centralized government did not possess a significant presence in pre-industrial Iran, and this government, widely regarded as autocratic and imposing, has consistently encountered conflict with various social strata, including tribes and tribes.

In this article, while critiquing the shortcomings of the aforementioned theories, an attempt is made to address the inquiry posed by Patricia Crone in her book "Pre-Industrial Societies". The framework she presented in her book and the evidence gleaned from other studies serve to answer the question of how the historical sociology of Iran came about and how the tensions between the state and society in pre-industrial Iran were shaped by the factors that influenced its formulation. Additionally, she explores the impact of this conflict on the Is, such as the Abbasid Revolution (SiahJamegan), "SepidJamegan" and "Ismailis". The selected hypothesis in this article is that the traditional governments have been unable to deal with these movements due to their thin and fragile nature, and even the small population movements could have occupied the central governments for years. Several examples of pre-industrial governments present in the history of Iranian civilization were examined in this research. The findings of this research show that pre-industrial governments as depicted by Crone are weak, and this weakness is evident in the results.

Methodology

The purpose of this research is to answer the research question by using primary sources, library and historical sources, and the original theoretical framework presented by Patricia Crone in the book "Pre-industrial Societies" about the minimal and fragile governments of these societies and their coordinates.

Result and Discussion

Patricia Crone attempts to examine the coordinates of societies before civilization, before the Industrial Revolution, and even before the formation of capitalism. It appears that Crone is not solely addressing the pre-industrial state of civilizations in this literary work; he also depicts a scenario that predates the emergence of early capitalism and mercantilism. He scrutinizes the forms of societies that exhibit fundamental distinctions from the contemporary form of their constituent elements, encompassing the economic and social system, religion, government, and culture.

The Social and Economic System

The division of labor can be considered to be the most important factor in the transformation and development of primitive societies into complex and advanced

societies. The enduring transformations in these societies resulted in the establishment of a novel division of labor, and with the advent of the Industrial Revolution, this division of labor reached its apex. However, the emergence of cities and the formation of governments were the result of this increasing but slow division of labor in the transition from the primitive world to the civilized world. The division of labor was the main catalyst for the formation of governments and a necessary condition for the social, political, and cultural complexities of civilizations. Governments themselves were the fundamental component in the formation and evolution of civilizations. The cultivation of agricultural products serves as a crucial distinction between the pre-industrial and industrial eras. Due to the force of human arms and four-legged animals, pre-industrial agriculture was not able to provide anything beyond the livelihood of households dependent on the land and ultimately paid tribute, whereas industrial agriculture is dependent on the market economy. The concept of work was not in its modern sense but in terms of personal interests, group and ethnic attachments, and religious beliefs. Rather, a person worked because of a kind of full-scale loyalty to the employer that bound him morally, religiously, and socially.

The Politic and Government

In pre-industrial societies, life was perpetually in conflict between civilization and barbarism, with the possibility of civilization being defeated by a barbarian tribe. However, due to the conditions of government coercion, the same barbarian people went towards civilization and even metamorphosed into the previous civilization. The communities exhibited other characteristics, such as economic self-sufficiency and cultural and social autonomy from the central government. In this regard, the formation and spread of the dominant culture among the masses of people was a difficult and even impossible task. As a consequence, governments were forced to use force for territorial, economic, and cultural integration, and the formation of individual despotism depended on this issue. Despite the absolute nature of governments, in practice, traditional governments were unable to create unity in the land and society and rarely controlled the masses of people under their rule. We can conclude that there was no difference between the personal and public spheres of the King, and that they were of the same nature. One of the most controversial and significant topics that are discussed in politics in these societies is the "succession crisis." Upon initial examination, it appears that the tradition of the succession of the eldest son is a prevalent custom; however, due to various factors, this mechanism has consistently been disrupted. Each of the succession claimants considered themselves entitled to the position of the king as the most prepared people to fight over the succession after the death of the ruler.

The Culture

As per the expression "human societies," it can be asserted that culture serves as the distinguishing factor between humans and animals, and it can be posited that culture constitutes the distinct ecosystem of the human species. Through the process of culture, mankind compensates for the shared traits with animals, commonly referred to as "instinct," which exhibits various deficiencies. In pre-industrial societies, culture had fundamental differences with the modern form. For instance, in contemporary societies, the educational system has significantly shifted away from the traditional teacher-disciple relationship, particularly in Western post-industrial societies. This shift has been attributed to the incorporation of laboratory innovations and integrated library resources, whereas in traditional societies, the name of the educational system was largely meaningless.

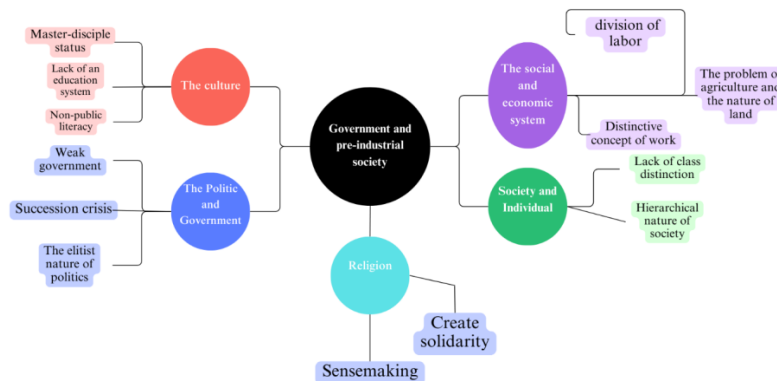

Society and Individual

In pre-industrial societies, individuals were not innately recognized as individuals; rather, individuals were identified by their group, family, clan, or tribe. Due to its weak economic function, the pre-modern society was a time without class distinction, and people had a similar sense of value towards “self” and “other.” In this sense, there was no individual identity. During pre-industrial societies, with the nature of the entire hierarchy and the presence of the ruler at the top of this hierarchy, there was a fundamental distinction between commons and properties. The removal of this hierarchy would result in anonymity and meaninglessness for mankind, thereby denying him his inherent and divine rights. The prominent prospect of the existence of such hierarchies in pre-industrial societies was to prevent the disintegration of this “incoherent” entity.

Religion

Religion often contains cultural beliefs, worldviews, specific texts derived from prophecies or revelations, and morals that are special and have a spiritual meaning and identity for the members who believe in them. In this sense, religion can be considered a part of culture, which is an important part of human invention and the socio-political map of human life. Human beings have shaped their societies and socio-political structures through the utilization of invisible but current mental structures in the language, conduct, and intersubjective meanings of individuals, including religion and profession. Religion, like other human mental structures, eventually becomes a symbolic culture that influences language, self-awareness, and social order. The myth of religion also provides logic and significance to the illogical essence of the process of the sphere of power in an attempt to give it meaning.

The pre-industrial world has also seen these components in a special form, but with the same nature as other societies. In the subsequent portion of the research, the issues pertaining to agriculture, politics, government, and religion in Iran are deliberated upon. Ultimately, it is noteworthy that the aforementioned characteristics present in pre-industrial societies have served as the catalyst for the establishment of a distinct ecosystem of life, with its distinct possibilities and limitations. Moreover, it is noteworthy that the pre-industrial societies of Oriental countries are fundamentally distinct from their counterparts in the Western world.

Conclusion

According to what has been said, it can be said that contrary to what the 'Oriental Despotism' theory states about the characteristics of pre-industrial governments and societies, these are minimal, weak, fragile, and powerless governments. The researcher should not fall victim to numerous and sometimes contradictory historical materials, nor should he ignore dogma in sociological theories and try to adapt history to them. By examining certain movements that emerged in the pre-industrial society of Iran, such as the revolts of Abu Muslim, SepidJamegan, and Ismailis, the primary hypothesis of the research can be substantiated to a significant extent. It has been proposed that the powerful rulers of Iran, namely the Abbasids, Ghaznavids, and Seljuks, who ruled over the territory of Iran, were widely recognized as the most formidable Oriental states. Furthermore, the Sepidjamegan and Ismailis' rebellion persisted unabated until the Mongols, a barbarian group, successfully quelled the blaze of the Nizari Ismaili state. Due to their inherent weaknesses and structural determinism in the pre-industrial era, pre-industrial governments were ineffective in establishing authority within their respective societies. These governments brought the surrounding communities under their obedience through punitive, encouraging, or symbolic means, and this obedience also had conditions. In pre-industrial societies, governments were autocratic, but in practice, they were minimal and thin governments, which were always at risk of rebellion, foreign attack, famine, destruction, and extinction.

Keywords: Eastern Tyranny, Iran, Patricia Crone, Fragile State, State and Pre-Industrial Society

References

- Abbas, Ehsan, (1969). *Ardeshir's reign*, translated by Mohammad Ali Imam Shushtari, Tehran: The Society for the National Heritage of Iran, (In Persian).
- Abbasi Shahkooh, M. (2019). Addressing the Relationship between Power, State and Society in Pre-Modern Iran. *State Studies*, 5(18), 97-129, (In Persian).
- Ahmadvand, S., & Bordbar, A. R. (2019). State Formation in Ancient Iran: Transition from Mythological Age to the establishment of Achaemenid State. *State Studies*, 5(19), 81-106, (In Persian).
- Anderson, K. B. (2010). *Marx at the margins: on nationalism, ethnicity, and non-western societies*. University of Chicago Press.
- Atabek Juvini, Muayid al-Doulah Mutjabuddin Badieh (1950). *Ataba-ul-Katba*, collection of letters of Diwan Sultan Sanjar; Edited by Allameh Mohammad Qazvini and Abbas Iqbal, Tehran: Sahami Printing Company, (In Persian).
- Bailey, A. M., & Llobera, J. R. (1979). Karl A. Wittfogel and the Asiatic mode of production: A reappraisal. *The Sociological Review*, 27(3), 541-559.
- Bailey, A. M., & Llobera, J. R. (Eds.). (2018). *The Asiatic Mode of Production: science and politics (Vol.4)*. Routledge.
- Bashirieh, Hossein, (2017). *Political Sociology; The role of social forces in political life*, Tehran: Ney, (In Persian).
- Boyle, J. A. (Ed.). (1968). *The Cambridge History of Iran: The Saljuq and Mongol Periods*. Cambridge University Press. (Hodgson, Marshall G. S. Pp. 442-

482)

Carr, E. H. (1987). *What is history?*, Penguin UK.

Contexts, I. *Essays in Honor of Professor Patricia Crone*. Behnam Sadeghi, Asad Q.

Crone, P. (1987). *Meccan trade and the rise of Islam* (p. 120141). Princeton: Princeton University Press.

Crone, P. (2006). *Medieval Islamic political thought*. Edinburgh University Press.

Crone, P. (2015). *Pre-industrial societies: Anatomy of the pre-modern world*.

London. Oneworld Publication.

Crone, Patricia, (2020). *Medieval Islamic Political Thought*, translated by Masoud Jafari, Tehran: Sokhan, (In Persian).

Crone, Patricia, (2021). *Al-Muqanna and SepidJamegan*, translated by Masoud Jafari Jazi, Tehran: Mahi, (In Persian).

Crone, Patricia, (2022). *pre-industrial societies; Anatomy of the Pre-Modern World*, translated by Masoud Jafari Jazi, Tehran: Mahi, (In Persian).

Diamond, Jared, (2019). *Guns, Germs and Steel; The fate of human societies*, translated by Hassan Mortazavi, Tehran: Baztab-Negar, (In Persian).

Dorosti, Ahmad, (2012). *Change of State Structure in Pre_Modern Iran*, Tehran: Mizan Legal Foundation, (In Persian).

Durkheim, Émile. (1984). *The Division of Labor in Society*. Translated by W. D. Halls, London, Macmillan.

Elton L. Daniel, (1988). *The Political And Social History Of Khurasan Under Abbasid Rule, 747-820*, Tehran: Elmifarhangi, (In Persian).

Encyclopædia Iranic, ABŪ MOSLEM K̄ ORĀSĀNĪ, <https://iranicaonline.org/articles/abu-moslem-abd-al-rahman-b>

Feirahi, Davood, (2015). *History of state evolution in Islam*, Qom: Mofid University, (In Persian).

Feirahi, Davood, (2016). *Power, Knowledge and Legitimacy in Islam (Middle Period)*, Tehran: Ney, (In Persian).

Frye, N. Richard. (2000). *The Golden Age of Persia*, London, Phonenix Press.

Ghadimi Gheidari, A. (2010). *Succession crisis in Qajar government from the establishment of the dynasty to the end of Mohammad Shah Qajar (1794-1847)*. *Historical Researches*, 2(1), 86-106, (In Persian).

hasanifar,abdolrahman. (2021). *Critique of Homayoun Katozian's view of "Iranian tyranny"*. *Pizhūhish-i siyāsāt-i nazāri*, 29(15),313-336, (In Persian).

Hawting.G. R. (2007). *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate AD 661-750*, translated by Isa Abdi, Tehran: Amir-Kabir, (In Persian).

Heredia, R. C. (1986). *TRANSITION AND TRANSFORMATION: The Opposition*

- between Industrial and Pre-Industrial Types of Society in the Writings of Karl Marx, Ferdinand Tonnies, Emile Durkheim and Max Weber. *Sociological Bulletin*, 35(1), 29-43.
- Herzfeld, E. E. (1934). *Archaeological History of Iran: The Schweich Lectures of the British Academy*. (Oxford University Press)
- Howerth, I. W. (1903). What is religion?. *The International Journal of Ethics*, 13(2), 185-206.
- Ibn Khaldoun, Abdurrahman, (2018). *Muqaddimah*, translated by Mohammad Parveen Gonabadi, Tehran: Elmifarhangi, (In Persian).
- Juneja, M., & Mauelshagen, F. (2006). Disasters and pre-industrial societies: Historiographic trends and comparative perspectives. *The Medieval History Journal*, 10(1-2), 1-31.
- Katouzian, Mohammad Ali Homayoun, (2017). *short-term society and three other articles translated by Abdullah Kosari*, Tehran: Ney, (In Persian).
- Kazemi, H. (2021). The Theory of Oriental Despotism and Nature of State and Society in Pre-Modern Iran, *Pizhūhish-i siyāsāt-i nazāri* , 28(New), 329-367, (In Persian).
- Kazemi, H. (2022). Charismatic Leaders, Tribal Coalition and State Formation: The Historical Sociology of State Establishment in Pre-modern Iran. *State Studies*, 8(30), 351-386, (In Persian).
- Kazemi, H. (2022). Marxist Historiography and the Characteristics of Society and State in Pre-Modern Iran. *POLITICAL QUARTERLY*, 51(4), 1091-1063, (In Persian).
- Khalaji, A. (2020). A Critique of Preindustrial Communities, or An Anatomy of Pre-Modern World. *Pizhuhish nāmāh-i intiqādī-i mutūn va barnāmāh hā-yi ulūm-i insāni* (Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences), 20(9), 95-117, (In Persian).
- Khazri, Seyyed Ahmadreza, (2014). *History of the Abbasid Caliphate from the beginning to the end of Al-Boyyeh*, Tehran: Samt, (In Persian).
- Khezri, Seyyed Ahmadreza, Bayram, Maedeh, (2015). Analyzing the role of Patricia Crone's skeptical approach in the formation of her views in the book "Meccan Trade and the Rise of Islam", *Islamic History Journal in the Mirror of Research*, 13(2), 43-60, (In Persian).
- Lachmann, R. (2013). *What is historical sociology?*. Polity Press
- Lambton, Anne Catherine Swain Ford, (2015). *Landlord and peasant in Persia* translated by Manouchehr Amini, Tehran: Elmifarhangi, (In Persian).
- Masoudi, Abolhassan Ali bin Hossein, (1986). *The Meadows of Gold* translated by Abolqasem Payandeh (two-volume series), Tehran: Elmifarhangi (Digital

- publication of Qaimieh Computer Research Center of Isfahan), (In Persian).
- Masoudifar. O. (2017). The beginning of systematic agriculture in Iran based on archaeological research and review of its situation in ancient history. *Archeology of Iran*, 7(2), 46-61, (In Persian).
- Minovi, Mojtaba (correction), (1975). Letter of Tansar (along with the collection of notes by Mojtaba Minovi and Mohammad Ismail Rezvani), Tehran: Kharazmi Publishing Company, (In Persian).
- Mirkiaee, M. (2023). Minimal State and the Water Issue in the Qajar Era, Pre-Constitutional Age. *State Studies*, 9(33), 1-34, (In Persian).
- Mirkiaei, M. (2021). The Impact of the "Majlese tahgige mazalem" on Power Relations in the Nasser- ul dinshah era. *Tahqiqāt-e Tārikh-e Ejtemā'ī (Social History Studies)*, 11(1), 295-318, (In Persian).
- Moradi Tadi, Mohammad Reza, (2017). Ghazali's political theory, a collection of articles selected and translated by Patricia Crone and others, Tehran: Tamdone-Elmi, (In Persian).
- Moslemi. Sh, (2017). The crisis of legitimacy and succession from the Malek Shah period to the end the seljuqs period (1072-1194 A.D.), *Tarikhname –ye Kharazmi*, 5(18), 176-201, (In Persian).
- Mousavi Bojnoordi, Kazem, (2015). The Comprehensive History of Iran, Volume 9, Tehran: The Great Islamic Encyclopaedia Foundation, (In Persian).
- Muftakhri, Hossein, (2010). History of Iran from the entry of Muslims to the rise of Taherians, Tehran: Samt, (In Persian).
- Narshakhi, Muhammad bin Jafar, (1984). The History of Bukhara, translated by Ahmad bin Muhammad bin Nasr Qabavari, corrected and edited by Mohammad Taqi Modarres Razavi and written by Muhammad bin Zafar bin Omar, Tehran: Toos, (In Persian).
- Naseri, Taheri, A. (2000). Ismaili sect and their enemies. *History of Islam*, 1(Issue 3), 161-180, (In Persian).
- Nishapuri, Zahir al-Din, (1953). *Saljuq-nama*, with an introduction by Mirza Ismail Afshar, Tehran: Golale Khavar, (In Persian).
- Rashidi, A. (2015). A REVIEW ON COMPARATIVE-HISTORICAL SOCIOLOGY APPROACH IN POLITICAL SCIENCE STUDIES. *POLITICAL QUARTERLY*, 45(2), 457-474, (In Persian).
- Razi, Abdullah, (1995). The complete history of Iran from the establishment of the Median dynasty to the present age, Tehran: Iqbal, (In Persian).
- Reinhard, Benedix. (1998). *Max Weber An Intellectual Portrait 1960* (reprinted by Routledge), Doubleday.
- Roberts, Sam, (2015). Patricia Crone, Questioning Scholar of Islamic History,

- Dies at 70, <https://www.nytimes.com/2015/07/23/us/patricia-crone-scholar-of-islamic-history-dies-at-70.html>
- Safai, Ebrahim, (1976). Political documents of the Qajar period, Tehran: Babak, (In Persian).
- Scott, J., & Marshall, G. (Eds.). (2009). A dictionary of sociology. Oxford University Press, USA.
- Skinner, Quentin, (2019). Visions of Politics, Volume 1, Regarding Method, Tehran: Farhang Javid, (In Persian).
- Stibich, Mark, (2022). What Is Religion? The Psychology of Why People Believe, <https://www.verywellmind.com/religion-improves-health-2224007>
- Taban, Toraj, (1989). al-Muqanna Uprising; Sepid Jamgan rural movement, *Iranshenasi*, 1(3), 565-532, (In Persian).
- Tabatabaei, Javad, (2013). The Fall of Isfahan according to Krusinski's Narration, Tehran: Minoy Khord, (In Persian).
- Tabatabaei, Javad, (2020). Khwaja Nizam al-Mulk Tusi; Speech in Iran's Cultural Continuity, Tehran: Minoy Khord, (In Persian).
- Tousi, Khwaja Nizam al-Mulk (Abu Ali Hasan bin Ali), (2013). *Siyasatnama (Sir al-Maluk)*, by Jafar Shaar, Tehran: Elmifarhangi, (In Persian).
- Tylor, E. B. (1920). *Primitive culture: The origins of culture (Vol. 1)*. John Murray.
- UKEssays. (November 2018). What Is Pre Modern Society Sociology Essay. Retrieved from <https://www.ukessays.com/essays/sociology/what-is-pre-modern-society-sociology-essay.php?vref=1>
- Vaez Balkhi, Abu Bakr Abdullah, (1971). *The Merits of Balkh*, translated by Abdullah Hosseini and edited by Abdul Hai Habibi, Tehran: Iran Culture Foundation, (In Persian).
- Vali, A. (1993). *Pre-capitalist Iran: A Theoretical History*. United Kingdom: I.B. Tauris.
- Weber, Max, (2005). *Economy and Society*, translated by Abbas Manouchehri, Mehrdad Torabinejad and Mostafa Emadzadeh, Tehran: Samit, (In Persian).
- Wellhausen, J. (2007). *The Arab Kingdom and its Fall*. (Wellhausen Press) Translated by Margaret Graham Weir, M.A., Calcutta, Calcutta University.
- Wittfogel, Karl August, (2022). *Oriental despotism*, translated by Mohsen Salasi, Tehran: Sales, (In Persian).

ویژگی‌های دولت و جامعه پیشاصنعتی در ایران در منظومه فکری پاتریشیا کرون

محمدمتین سلمانی^۱ * حمید نساج^۲

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، تهران، ایران
۲. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: [https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/apidetails/EBA0E3F0D40C7E85/2%](https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/apidetails/EBA0E3F0D40C7E85/2%20.1001.1.1735790.1402.18.3.7.8)

 20.1001.1.1735790.1402.18.3.7.8

چکیده

برای تبیین وضعیت سیاسی-اجتماعی ایران پیش از رویارویی با دوران مدرن، بیشتر از نظریه‌هایی مانند استبداد شرقی، دولت‌های خودکامه شرقی، یا سلطانیسم استفاده می‌شود که به‌عنوان دولت دیوان‌سالار شرقی نیز شناخته می‌شوند؛ درحالی‌که به‌نظر می‌رسد، این نظریه‌ها بیشتر تلاشی برای انطباق تاریخ با نظریه است، نه اینکه تلاش کند نظریه را به‌واسطه مواد و عناصر تاریخی شکل دهد. در مقاله حاضر، ضمن نقد کاستی‌های نظریه‌های یادشده، تلاش شده است با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای و چارچوب نظری ارائه‌شده توسط کرون در کتاب «جامعه‌های پیشاصنعتی» درباره دولت‌های حداقلی این جوامع و مختصات آن، به این پرسش پاسخ داده شود که «پاتریشیا کرون، به‌واسطه چارچوبی که در کتاب «جامعه‌های پیشاصنعتی» ترسیم کرده و شواهدی که در پژوهش‌های دیگرش گردآوری کرده است، چه صورت‌بندی‌ای از جامعه‌شناسی تاریخی ایران و تضاد دولت و جامعه در ایران پیشاصنعتی داشته است و این تضاد، چه تأثیری بر رویارویی با جنبش‌های مرکزگریزی مثل قیام سیاه‌جامگان، سپیدجامگان، یا اسماعیلیان داشته است؟» فرضیه موردبررسی نوشتار این است که «دولت‌های سنتی به‌سبب ماهیت نحیف و شکننده خود، ناتوان از برخورد با این جنبش‌ها بوده‌اند و حتی جنبش‌های کم‌جمعیت هم می‌توانسته‌اند سال‌ها، دولت‌های مرکزی را مشغول خود کنند». براساس یافته‌های این پژوهش که همراه با بررسی مختصر چند نمونه دولت‌های پیشاصنعتی حاضر در تاریخ تمدن ایران بود، دولت‌های پیشاصنعتی، آن‌گونه که کرون به‌تصویر می‌کشد، ماهیتاً ضعیف هستند و این ضعف نه‌تنها به‌واسطه خود آن‌ها، بلکه ناشی از شرایط جبری غیرصنعتی زمانه است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۳۰

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

استبداد شرقی، ایران، پاتریشیا کرون، دولت شکننده، دولت و جامعه پیشاصنعتی

* نویسنده مسئول:

محمدمتین سلمانی

پست الکترونیک: matinsalmani99@gmail.com

مقدمه

جوامع پیشاصنعتی در ابتدایی‌ترین تعریف خود، دوره‌ای را دربر می‌گیرند که سازمان‌ها و ویژگی‌های اجتماعی و سیاسی آن مربوط به پیش از انقلاب صنعتی و شکل‌گیری تقسیم کار پیچیده و در نتیجه، جوامع پیچیده از میانه قرن ۱۸ تا میانه قرن ۱۹ بوده و وضعیتی را تعریف می‌کند که در آن جوامع، بدون یاری صنایع و دور از مفهوم تکنولوژی، مانند تکنیک‌های مدرن، زیست‌جهان خود را خلق کرده بودند. تقسیم کار در این بین، مهم‌ترین نقطه تمایز میان جوامع صنعتی و پیشاصنعتی است و از ویژگی‌های دیگری که همچون تیغ اوکامی^(۱)، این جوامع را از هم متمایز می‌کند، می‌توان به مسئله اتکا به زور و اجبار، شکل کشاورزی، نهادهای اجتماعی مانند دین و فرهنگ، اصل خودیاری، سرعت انتقال افراد و چیزها، و ماهیت دولت‌ها اشاره کرد (کرون^۱، ۲۰۱۵، ۷-۸). افزون‌براین، می‌توان این جوامع را به‌عنوان جوامع پیشاابزاری نیز تعریف کرد؛ به این معنا که طبیعت در کنار انسان و نه به‌عنوان ابزاری برای افزایش تولید و انباشت، مورد تمتع و بهره‌جویی انسان بود (جونجا و مائولشاجن^۲، ۲۰۰۶، ۴-۳). جامعه ایران نیز تا اواخر عصر قاجار یا اوایل دوره پهلوی در این محدوده تاریخی قابل تعریف است و پژوهش حاضر نیز سعی در بررسی این محدوده، به‌ویژه پس از ورود اعراب و کسب ویژگی‌های آن دارد. در ایران پیشاصنعتی نیز ساخت دولت و جامعه، دارای ویژگی‌های عمومی و همچنین، متمایزکننده بوده است. از ویژگی‌های عمومی می‌توان به شکل کشاورزی و معیشتی بودن آن، وسعت جغرافیایی، و سازمان سلسله‌مراتبی جمعیت اشاره کرد و افزون‌براین، ماهیت و ساخت خاص دولت، حضور پررنگ دین در شبکه اعصاب جامعه و شکل قومی-قبیله‌ای جامعه را می‌توان برخی دیگر از ویژگی‌های خاص جامعه و دولت در ایران دانست (درستی، ۱۳۹۱، ۷۱-۶۹). بر این اساس، هنگامی که از ایران پیش از رویارویی با دوران مدرن و وضعیت صنعتی یاد می‌شود، نظریه‌هایی مانند استبداد شرقی، دولت‌های خودکامه شرقی یا سلطانیسم، که به‌عنوان دولت دیوان‌سالار شرقی هم شناخته می‌شود، به ذهن می‌رسد و تنها امکانات این نظریه‌ها برای رویارویی و توضیح ایران پیشاصنعتی، بررسی می‌شوند. نظریه استبداد شرقی، برای نقد اندیشه‌های تاریخ‌گرایانه و جزمی مارکسیسم ارتدکس درباره استفاده از نظریه پنج‌مرحله‌ای تاریخ از منظر مارکس درباره جوامع شرقی (به‌ویژه توسط

1. Crone

2. Juneja & Mauelshagen

تاریخ نگاران روسی مانند پتروشفسکی، دیاکونوف، گریشویچ، و...، مورد استفاده قرار گرفت (بیلی و لیوبرا^۱، ۱۹۷۹، ۵۴۲-۵۴۱). در عصر مدرن با شارل مونتهسکیو، استبداد شرقی چارچوب منسجم تری به خود گرفت. در ادامه، این نظریه توسط کارل مارکس به واسطهٔ پرورش دیدگاه «شیوهٔ تولید آسیایی» در کتاب «گروندریسه، مبانی نقد اقتصاد سیاسی»، رشد و تبلور بیشتری پیدا کرد. مارکس در این کتاب تولید آسیایی را مجزا از تولید اروپایی در نظر گرفت و برخلاف روایت تک خطی از تاریخ که در کتاب «ایدئولوژی آلمانی» ارائه داده بود، تولید آسیایی را دارای تفاوت‌های بنیادینی با شکل اروپایی آن می‌دانست (بیلی و لیوبرا، ۲۰۱۸، ۳۱-۳۲). او جوامع شرقی را به سبب «اقلیم جغرافیایی خاص» که عامل کمبود آب همیشگی و در نتیجه وابستگی به دولت برای ایجاد شرایط آبیاری غیرطبیعی است، فاقد مالکیت بر زمین می‌داند و از سوی دیگر، این عوامل را زمینه‌ساز شکل‌گیری دولت‌های خودکامه و بزرگ به‌شمار می‌آورد و بر این اساس، دولت، دارای زمین و اتباع است و مردم، تنها رعایای دولت برای کار در زمین‌های کشاورزی هستند و هیچ حق دائمی‌ای بر آن ندارند. این متغیرها عاملی برای رکود و دورافتادگی جامعهٔ شرقی نسبت به دولت‌های اروپایی و شکل نگرفتن مازاد سرمایه در این مناطق در دست افراد است (اندرسون^۲، ۲۰۱۰، ۱۷-۱۵). ماکس وبر نیز با وجود تفاوت‌های ماهوی اندیشه‌هایش با مارکس، به مقدمات و نتایج مشابهی در مطالعهٔ جوامع شرقی رسید. او نیز ویژگی‌ها و جبر جغرافیایی تمدن‌های شرقی را عاملی برای شکل‌گیری دولت‌های خودکامه و پرقدرتی می‌داند که به واسطهٔ خراج، غارت، و جمع‌آوری غنیمت، دارای دیوان‌سالاری عریض و طویلی بودند که سلطهٔ دولت پاتریمونیل را بر جوامع آن‌ها امکان‌پذیر می‌کرد. وبر همچنین، در ادامهٔ این نظریهٔ خود، نظریهٔ سلطانیسم را نیز دربارهٔ دولت‌های شرقی، به‌ویژه دولت عثمانی، ارائه داده است. در نظام پاتریمونالیستی، اتکای حاکم بر اقتدار سنتی و در ادامه، نهایتاً ادعای قدرت کامل شخصی او از این روی است؛ اما در نظام سلطانی، حاکم، فارغ از هرگونه اقتدار سنتی، خود را دارای ارادهٔ خودسرانه می‌داند؛ در نهایت، تفاوت ماهوی‌ای میان پاتریمونالیسم و سلطانیسم وجود ندارد و مسئلهٔ اصلی در رجوع یا عدم رجوع به اقتدار سنتی است. افزون‌براین، چنین مسئله‌ای سبب عدم شکل‌گیری سرمایه‌داری در تمدن‌های شرقی شده

1. Bailey & Liobera

2. Anderson

است (بندیکس^۱، ۱۹۹۸، ۳۴۱-۳۴۰). سرانجام می‌توان گفت، ویتفوگل با کتاب خود، یعنی «استبداد شرقی»، جامع‌ترین چارچوب را از این نظریه ارائه داد و به‌واسطه استفاده از نظریه شیوه تولید آسیایی و دولت پدرسالار وبری و بررسی عناصر جغرافیایی جوامع شرقی، این جوامع را دچار انفعالی ذاتی و سرانجام، خالی از هرگونه همبستگی مدنی دانسته است که نتیجه آن، شکل‌گیری دولت‌های قوی و جوامع ضعیف است (ویتفوگل، ۱۴۰۱، ۹۱-۹۰).

نظریه استبداد شرقی در اندیشه افرادی مانند عباس ولی، محمدعلی همایون کاتوزیان، و احمد سیف نمایان شد. کاتوزیان در آثار خود از دایره مفاهیم خاصی، از جمله جامعه کلنگی، جامعه کوتاه‌مدت و دولت خودکامه استفاده کرد که برآیند آن را تضاد دولت و ملت، دولت استبدادی و شخصی، فقدان مالکیت، ناامنی و شخصی‌گرایی و بی‌توجهی به منافع جمعی می‌دانست. در ایران پیشاسرمایه‌داری، طبقات کوتاه‌مدت، دولت و سیاست کاملاً شخصی و خودکامه، و دولت از روی انحصارگری در مالکیت زمین همچون استشارگر کل و فراتر از تمام طبقات بوده و همه چیز و همه کس را دربر می‌گرفته است. او از روی برخی مستندات تاریخی و با بهره‌گیری از رویکرد شیوه تولید آسیایی مارکس، نوعی نظریه استبداد شرقی بومی را تولید کرده، نتایج بزرگی درباره جوامع پیشاسرمایه‌داری گرفته، و آن را به مورد ایران پیشاسرمایه‌داری تسری داده است (حسنی‌فر، ۱۴۰۰، ۳۲۱-۳۲۰). باین‌همه، نگاه دقیقی به دوره میانه ایران، یعنی قرن ۱۱ تا ۱۹ میلادی، نداشته است. در این دوره، حتی با وجود اسامی پر قدرت و پرآوازه‌ای همچون منصور و مهدی عباسی یا هارون الرشید، ملک‌شاه سلجوقی و شاه‌عباس صفوی، ایران همواره دچار چندپارگی قدرت و ازهم‌گسیختگی در تارک قدرت بوده است؛ براین‌اساس، دولت متمرکز در ایران پیشاصنعتی، وجود پررنگی نداشته و این دولتی که در پندار خودکامه و قدرتمند به نظر می‌رسد، از پایه در کشاکشی دائمی با لایه‌های اجتماعی از جمله قبایل و ایلات بوده است.

مقاله حاضر در تلاش است تا نشان دهد که نظریه‌های یادشده، تنها امکان‌های نظری برای تبیین وضعیت سیاسی و اجتماعی ایران پیش از ورود مدرنیته نیستند و دراین‌راستا از نظریه پاتریشیا کرون استفاده کرده است.

دراین‌میان، کرون در دانش موسوم به شرق‌شناسی^۲ و البته ایجاد تغییرات اساسی در این

1. Benedix
2. Orientalism

دانش، نقش و حضور پررنگی داشت و این تلاش‌های او، نقطه‌ای برای شروع زوال شرق‌شناسی و مطالعات در مورد جامعه‌شناسی و تاریخ شرق بود. به‌طور ویژه، مطالعات تاریخ تمدن اسلامی، بین دهه‌های ۷۰ تا ۹۰ میلادی دچار تغییراتی انقلابی شد که به‌گواه متخصصان این حوزه، تأثیر پاتریشیا کرون در این میان، انکارناپذیر است (صادقی و همکاران، ۲۰۱۴، ۵۹۷-۵۹۸). او در انتقاد به جزم‌گرایی شرق‌شناسان ارتدکس، این علم را با یک تطور عمیق، از انضباط‌گرایی ارتدکسی خارج کرد و روحی تازه در آن دمید. اثر مهم او، یعنی «جامعه‌های پیشاصنعتی»^۱ که ایده‌آغازین چارچوب نظری این پژوهش است، سعی کرده است با ارائه شواهد و قرائن تاریخی، چارچوبی مفهومی برای مطالعه جوامع پیشاصنعتی، به‌ویژه تمدن‌های شرقی در مقایسه با جوامع مدرن غربی، ارائه دهد.

براین اساس، پژوهش حاضر تلاش کرده است با واکاوی اندیشه‌ها و آرای پاتریشیا کرون در کتاب «جامعه‌های پیشاصنعتی»، یعنی دولت‌های پیشاصنعتی و توصیف ساختار شکننده و نحیف آن‌ها، فهم مدون‌تری از جامعه‌شناسی تاریخی ایران و هندسه قدرت در آن دوران به‌دست آورد. پرسش اصلی این پژوهش این است که با توجه به چارچوبی که پاتریشیا کرون از دولت‌های پیشاصنعتی در کتاب «جامعه‌های پیشاصنعتی» ارائه داده و شواهدی که در کتاب‌های دیگرش آورده است، چه صورت‌بندی‌ای از جامعه‌شناسی تاریخی ایران و تضاد دولت و جامعه در ایران پیشاصنعتی می‌توان داشت و این تضاد، چه تأثیری بر پیوند میان دولت و جامعه در جنبش‌های سیاه‌جامگان، سپیدجامگان، و اسماعیلیان علیه دولت وقت داشته است؟^۲ فرضیه موردبررسی برای پاسخ به این پرسش این است که «دولت‌های سنتی به‌سبب ضعف ساختاری و ماهیت ناتوان و شکننده خود، ناتوان از برخورد با بحران‌های جوهری جوامع پیشاصنعتی از جمله همین جنبش‌ها بوده‌اند و به‌همین سبب حتی جنبش‌های کم‌جمعیت و محلی هم می‌توانسته‌اند سال‌ها دولت‌های مرکزی را مشغول خود کنند». به‌طور خاص، نظریه سلطانیسم وبری یا شیوه تولید آسیایی در اندیشه‌های مارکسیستی، هریک تبیینی از دولت‌های خودکامه شرقی ارائه داده‌اند که با توجه به یافته‌های این پژوهش، تقلیل‌گرایانه و غیرموسع هستند.

۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های ارزشمندی در این رابطه به زبان فارسی انجام شده که در ادامه به برخی از آن‌ها

1. Pre-Industrial Societies

اشاره شده است.

میرکیایی در دو مقاله «دولت حداقلی و مسئله آب در قاجاریه» (۱۴۰۲) و «تأثیر نهاد «مجلس تحقیق مظالم» بر مناسبات قدرت در عصر ناصری» (۱۴۰۰) دوره قاجار را از منظر مسئله بحران آب و چگونگی رویارویی قاجارها با مسئله آبیاری مصنوعی و همچنین، مجلس مظالم به عنوان یکی از نمونه‌های پیشامدرن قوه قضائیه و نهاد دادرسی، با بهره‌گیری از چارچوب دولت‌های پیشاصنعتی کرون، بررسی کرده است.

خلجی در مقاله‌ای با عنوان «نقد کتاب جامعه‌های ماقبل صنعتی یا کالبدشکافی جهان پیشامدرن» (خلجی، ۱۳۹۹، ۱۱۲-۹۱) مهم‌ترین کتاب کرون را از سه منظر روش علمی، رویکرد نظری، و داده‌های تاریخی موردنقد و بررسی قرار داده است.

در کتاب «مقنع و سپیدجامگان» (کرون، ۱۴۰۰) نیز مواردی تاریخی از سپیدجامگان وجود دارد؛ با این حال، پیشینه پژوهش بسیار کمی در این باره وجود دارد و منابع اصلی مانند تاریخ طبری نیز احوالات شخصی این گروه‌ها را به صورت مختصر بررسی کرده‌اند. کتاب دیگر کرون، یعنی «تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام» نیز در بخش کوتاهی به اسماعیلیان پرداخته است.

ناصری طاهری نیز در مقاله «اسماعیلیان و مخالفان» (ناصری طاهری، ۱۳۷۹، ۱۸۰-۱۶۹) از جایگاه اسماعیلیان به شناخت مخالفان آن‌ها یعنی غزنویان، سلجوقیان، و عباسیان می‌پردازد و مسلمانان نیز در مقاله‌ای با عنوان «بحران مشروعیت و جانشینی از دوره ملکشاه تا پایان دوره سلجوقیان (۴۶۵-۵۹۰ ه.ق)» (مسلمی، ۱۳۹۶، ۲۰۱-۱۷۶) اسماعیلیان را از جایگاه سلجوقیان به عنوان مهم‌ترین آنتاگونیست^(۲) اسماعیلیان بررسی کرده است.

درستی (۱۳۹۱) در کتاب «دگرگونی ساخت دولت در ایران پیش‌مدرن»، در کنار ارائه تعاریف و سرنخ‌هایی از رویکردهای مرسوم در جامعه‌شناسی تاریخی دولت‌های پیشامدرن، از جمله مفهوم عصبیت ابن‌خلدون، نظریه‌های کارکردگرایانه هربرت اسپنسر، و مسئله سلطه و اقتدار در نظریه‌های وبر، چارچوبی متمایز براساس ویژگی‌های عام و خاص دولت و ماهیت ساخت آن در ایران پیشامدرن ارائه می‌دهد و به واسطه این چارچوب، سعی در مطالعه تطبیقی چهار دوره تاریخی صفویه، افشاریه، زندیه، و قاجاریه دارد. در این کتاب، گستردگی سرزمینی، سازمان اجتماعی جمعیت، و تنوع قومی به عنوان ویژگی‌های عمومی دولت و نوع پیوند میان

بنیان‌گذاران یا گروه‌های مؤسس، ساخت نهادی و قلمرو دولت، و همچنین، تحول این ساخت در چارچوب پویایی‌شناسی دولت به‌عنوان ویژگی‌های خاص دولت در ایران پیشامدرن بررسی شده است.

مقاله‌ای با عنوان «بلايا و جوامع پیشاصنعتی: روندهای تاریخی و دیدگاه‌های تطبیقی^۱» داده‌های بسیار مفیدی درباره این جوامع و چگونگی برخورد آن‌ها با بلايای طبیعی ارائه می‌دهد. این پژوهش سعی کرده است ابتدا ماهیت پیوند میان جامعه و طبیعت را در دنیای پیشاصنعتی بررسی کرده و جوامع را به‌نوعی زیر سلطه و انقیاد طبیعت تعریف کند؛ این سلطه می‌تواند معیشت و اقتصاد، ساختار سیاسی و اجتماعی، فرهنگ و آیین‌های جوامع پیشاصنعتی را تحت تأثیر قرار دهد (جونجا و مائولشاجن^۲، ۲۰۰۶، ۳۱-۱).

مقاله مهم دیگری با عنوان «گذار و دگرگونی: تقابل میان انواع جوامع صنعتی و پیشاصنعتی در آثار کارل مارکس، فردیناند تونیس، امیل دورکهایم و ماکس وبر^۳» سعی کرده است رویکردهای کلاسیک در جامعه‌شناسی، به‌ویژه جامعه‌شناسی سیاسی و تاریخی را از منظر متفکران یادشده و در تفسیر آن‌ها از تمایزها میان جوامع پیشاصنعتی و جوامع صنعتی بررسی و تحلیل کند. در این میان، تحلیل طبقاتی مارکس از جوامع و همچنین، شیوه تولید آسیایی، دوگانه گزلفافت و گماینشافت در اندیشه تونیس برای تبیین تمایزها میان این جوامع، پیچیدگی و تقسیم کار دورکهایم در تمایزگذاری میان این جوامع، و انواع اقتدار و همچنین، نظریه دولت خودکامه و سلطانیسم وبری برای مطالعه جوامع پیشاصنعتی در این مقاله بررسی شده است (هردیا^۴، ۱۹۸۶، ۴۳-۲۹).

نوآوری پژوهش حاضر در استفاده از چارچوب نظری دولت پیشاصنعتی کرون در بستری گسترده‌تر درباره دولت و جامعه در ایران پیشاصنعتی به‌طور عمومی و سرانجام، بررسی موردی قیام ابومسلم، سپیدجامگان، و اسماعیلیان به‌گونه‌ای مختصر بوده است.

1. Disasters and Pre-industrial Societies: Historiographic Trends and Comparative Perspectives
2. Juneja & Mauelshagen
3. Transition and Transformation : The Opposition between Industrial and Pre-Industrial Types of Society in the Writings of Karl Marx, Ferdinand Tonnies, Emile Durkheim and Max Weber
4. Heredia

در پژوهش حاضر تلاش شده است تا مباحث، در سه بخش اصلی، توصیف و تبیین شوند. در بخش نخست، به چارچوب نظری پژوهش، یعنی مختصات عمومی جوامع پیشاصنعتی پرداخته شده سعی می‌شود از این چارچوب برای تبیین کلی مبحث جامعه‌شناسی تاریخی ایران استفاده شود. در بخش دوم، با عنوان «مختصات دولت و جامعه در ایران پیشاصنعتی»، بخشی از مؤلفه‌های عمومی جوامع پیشاصنعتی در جامعه و دولت در ایران بررسی می‌شود؛ در بخش سوم نیز با عنوان «تبلور تضاد دولت و جامعه در ایران پیشاصنعتی» به منظور تبیین بهتر چارچوب نظری پژوهش با استفاده از مواد تاریخی، گذری کوتاه خواهیم داشت در تاریخ قیام‌های ابومسلم علیه امویان، سپیدجامگان در برابر خلافت عباسی، و اسماعیلیان در برابر ترکان سنی مذهب.

۲. چارچوب نظری؛ جوامع پیشاصنعتی

پاتریشیا کرون در کتاب «جامعه‌های پیشاصنعتی» تلاش می‌کند، مختصات جوامعی نه پیشاتمدن، بلکه ماقبل انقلاب صنعتی و حتی پیش از شکل‌گیری سرمایه‌داری را بررسی کند. به نظر می‌رسد که کرون در این کتاب، نه تنها از وضعیت پیشاصنعتی تمدن‌ها سخن می‌گوید، بلکه وضعیتی حتی پیشتر از سرمایه‌داری اولیه و میان‌پردهٔ مرکانتیلیسم را نیز به تصویر می‌کشد. در واقع، او شکل‌هایی از جوامع را بررسی می‌کند که در عناصری مانند نظام اقتصادی و اجتماعی، دین، حکومت، و فرهنگ تفاوت‌های بنیادین با شکل مدرن این عناصر دارند (کرون، ۲۰۱۵، IX-X)؛ آن‌گونه که جواد طباطبایی (۱۴۰۰) در مورد شرایط امتناع خوانش ابن‌خلدون به‌عنوان یک جامعه‌شناس مدرن سخن می‌گفت، اساساً سیر تاریخی متفاوت غرب با شرق، خود عامل تفاوت در شکل‌گیری دنیای مدرن و سرانجام، دنیای صنعتی شد و این تفاوت زمانی و مکانی، خود علتی شد بر معلول، یعنی مدرنیته.

ابتدا باید دانست که اساساً تفاوتی ماهوی میان تاریخ‌نویسی روایی (زمینه‌ای که در قالب رشتهٔ تاریخ در دانشگاه‌ها تدریس می‌شود) و تاریخ‌نگاری جامعه‌شناسانه یا همان جامعه‌شناسی تاریخی، و حتی انسان‌شناسی که همواره به قواعد و هنجارهای انسانی و همچنین، به چرایی مسائل توجه دارد (نه تنها روایت سرگذشت آن‌ها)، وجود دارد و از این جهت می‌توان تفاوت‌های بنیادینی را حتی میان انواع جامعه‌شناسی تاریخی، نشان داد (رشیدی، ۱۳۹۴، ۴۵۸-۴۵۹). جامعه‌شناسی در اوایل قرن ۱۹ میلادی و در بجهت انقلاب صنعتی

شکل گرفت؛ بی شک این دوره، دوره تغییرات اجتماعی شتابان و بی وقفه‌ای بود که بر اثر انقلاب صنعتی شکل گرفته بود. هم‌زمانی آغاز این دو پدیده، یعنی جامعه‌شناسی و انقلاب صنعتی، تصادفی نبوده است؛ زیرا اساساً جامعه‌شناسی، به‌عنوان ابزاری برای توضیح تغییرات اجتماعی شکل گرفت. متفکران جامعه‌شناسی کلاسیک مانند مارکس، وبر، یا دورکهایم نیز با مشاهده پدیده‌های نو در جوامع صنعتی خود، سعی داشتند تغییرات اجتماعی را بررسی کنند. مارکس به سرمایه‌داری، به‌ویژه چگونگی به‌وجود آمدن آن و تغییرات زمینه‌ساز آن در جامعه، توجه داشت؛ درحالی‌که وبر، بر تغییرات تاریخی حول محور ریشه‌های دین و عقلانیت و نتایج آن مانند بوروکراسی و مشروعیت تمرکز داشت؛ دورکهایم، دقیقاً مانند مارکس، نگران تأثیرات و تغییرات، در نتیجه شکل‌گیری سرمایه‌داری بود؛ اما در عوض، بر تقسیم کار به‌عنوان ماهیت کلیدی تغییرات اجتماعی تمرکز کرد (بشیریه، ۱۳۹۷، ۹۷-۲۵). با وجود تفاوت در دیدگاه‌ها درباره سرمایه‌داری و جوامع و انقلاب صنعتی، هسته و نقطه اصلی مطالعه همه بنیان‌گذاران، ثابت بود. نقطه مشترک جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسی تاریخی، همان‌گونه که خواهیم دید، درک پیچیدگی‌ها و شناسایی سازوکارهای علی جامعه است. حال این پرسش پیش می‌آید که این تطور از جامعه‌شناسی به جامعه‌شناسی تاریخی، چگونه شکل می‌گیرد. ریچارد لاکمان این نظر را مطرح می‌کند که ناتوانی در شناسایی و یافتن ریشه‌ها و علل تغییرات اجتماعی به‌عنوان محور جامعه‌شناسی، تلاش‌های جامعه‌شناختی برای درک معنا و اهمیت دگرگونی اجتماعی را باطل می‌کند (لاکمان^۱، ۲۰۱۳، ۱۵-۱۳). در واقع، تلاش نظری جامعه‌شناسی و کوشش برای گستراندن نظریه‌ها در راستای تعمیم به همه جوامع و تبدیل نظریه‌ها به «تخت پرکروستس^(۳)» و سعی در توضیح تغییرات اجتماعی با استفاده از ایده‌های جزم‌گرایانه و غیرتاریخی، باعث شد که جامعه‌شناسی در شناخت جوامع دچار بحران شود (کاظمی، ۱۳۹۹، ۳۵۴-۳۵۳). جامعه‌شناسی تاریخی در واقع، شاخه‌ای از جامعه‌شناسی است که بر چگونگی توسعه و تکامل جوامع از گذشته تاکنون تمرکز دارد و آن را در بستر تحولات تاریخی بررسی می‌کند. جامعه‌شناسی تاریخی در تلاش است تا به این پرسش پاسخ دهد که چگونه ساختارهای ساده در جامعه در واقع، نتیجه فرایندهای پیچیده هستند؛ به‌همین سبب بر تعصب‌های جنسیتی، نابرابری‌ها، و همچنین، پدیده جنگ تمرکز دارد.

1. Lachmann

استفاده از مواد و عناصر تاریخی به جامعه‌شناسان اجازه می‌دهد تا نظریه‌ها را در طول زمان و مکان در جست‌وجوی الگوهای تعمیم‌پذیری که منجر به تغییرات اجتماعی می‌شود، آزمایش کنند. با اینکه این شاخه از جامعه‌شناسی، همچنان حول محور تغییرات اجتماعی متمرکز است، اما به این مسئله نیز می‌پردازد که رویدادهای گذشته چگونه ساختار امروز را شکل داده‌اند و ریشه‌ها و علل این تغییرات اجتماعی چیست. پژوهشگران این حوزه، نگاهی ساختاری به تاریخ جوامع دارند؛ اما این نگاه ساختاری، آنان را به چاه ویل تکامل‌گرایی مارکسیستی نمی‌اندازد (اسکات و مارشال^۱، ۲۰۰۹) و اساساً دیدگاه جامعه‌شناسی تاریخی از دو جهت سعی می‌کند، نگاهی جدید ارائه دهد: (۱) در مقابل پیشرفت تاریخ مارکسیسم؛ (۲) شرق‌شناسی سنتی موجود در میان اندیشمندان مغرب‌زمین. جامعه‌شناسی تاریخی تلاش می‌کند، مرز باریک میان گذشته و حال را مشاهده کند و گسست‌های تاریخی موجود را در قالبی جامع‌تر و عام‌تر، مورد بررسی و واکاوی قرار دهد؛ چنان‌که هرچه مطالعه تاریخ به شکل جامعه‌شناسانه و مطالعه جامعه‌شناسی در بستر تاریخ بیشتر شود، هر دو زمینه مطالعاتی را از خطاهای نظری و... دور خواهد کرد (کار^۲، ۱۹۸۷، ۶۶). همچنین، پژوهشگر باید صحت اسناد، تألیف و درجه کامل بودن آن‌ها و همچنین، اعتبار اسناد با توجه به منابع احتمالی مورد استفاده در آن‌ها که می‌تواند اشتباه یا تحریفی در خود داشته باشد، انگیزه‌های احتمالی نویسندگان آن‌ها، و حتی وصیت‌نامه‌ها و شرایط متفاوتی که تحت آن تهیه شده است را مشخص کند (اسکینر، ۱۳۹۹، ۲۵).

۱-۲. نظام اجتماعی و اقتصادی

تقسیم کار را می‌توان مهم‌ترین عامل تحول و تطور جامعه‌های بدوی به جامعه‌های پیچیده و متکامل دانست؛ تغییرات پیوسته در این جوامع، سبب ایجاد تقسیم کار جدید شده و این تقسیم کار با انقلاب صنعتی به اوج خود رسید؛ افزون‌براین، پیدایش شهرها و تشکیل حکومت‌ها در نتیجه همین تقسیم کار فزاینده اما آهسته در انتقال از دنیای بدوی به جهان متمدن بود (دورکهایم^۳، ۱۹۸۴، ۱۰۷-۱۰۵). در واقع، تقسیم کار، سرآغاز اصلی شکل‌گیری

1. Scott and Marshall

2. Carr

3. Durkheim

حکومت‌ها و شرط لازم پیچیدگی‌های اجتماعی، سیاسی، و فرهنگی تمدن‌ها بود و حکومت‌ها، خود مؤلفه بنیادین شکل‌گیری و تکامل تمدن‌ها را تشکیل می‌دادند. اساساً تولیدات در حجم گسترده، به‌ویژه در عرصه کشاورزی در عصر جدید در دنیای غرب، نتیجه مستقیم انقلاب صنعتی است. کشاورزی، یکی از مهم‌ترین نقطه‌های تمایز میان دنیای پیشاصنعتی و دنیای صنعتی را ایجاد می‌کند. کشاورزی پیشاصنعتی به‌سبب وابستگی به زور بازوی انسان و حیوان چهارپا، چیزی فراتر از معیشت خانوارهای وابسته به زمین و نهایتاً، خراج پرداختی را تأمین نمی‌کرد؛ درحالی‌که کشاورزی صنعتی در گرو اقتصاد بازار قرار گرفته و مازاد تولید آن در بازار به‌صورت وسیع به‌فروش می‌رسد. کشاورزی معیشتی در دنیای پیشاصنعتی، حتی با رونق گاه‌به‌گاه تجارت هم تغییری نمی‌کرد؛ تنها آبادی روستاها و عادل بودن حکام می‌توانست عاملی برای افزایش محصولات و در نتیجه، افزایش خراج برای خود حکومت باشد؛ در این معنا، افزایش محصول بیش از آنکه به‌نفع کشاورز باشد، به‌نفع حکومت بود. سامانه حمل‌ونقل ضعیف، خود عامل کشاورزی معیشتی و غیربازاری بود؛ زیرا، تجارت گسترده و مازاد تولیدی وجود نداشت. نبود طبقه شهری متوسط می‌توانست هم علت و هم معلول چنین وضعیتی باشد؛ مردم، در وضعیتی فرادست و فرودست با اختلافی گسترده قرار داشتند (کرون، ۲۰۱۵، ۲۶-۲۱). افزون‌براین، در دوران پیشاصنعتی، ماهیت زمین‌ها غیرتجاری بود. این غیرتجاری بودن، خود را به دو شکل نشان می‌داد؛ نخست اینکه زمین اساساً موهبتی الهی بود که نه متعلق به یک نفر، بلکه متعلق به گروهی از افراد بود و انتقال زمین به‌معنای انتقال زندگی بود؛ دوم اینکه در بسیاری از مناطق، به‌سبب واگذاری نمادین زمین‌ها به شاهان، درعمل، امکان انتقال و خریدوفروش زمین وجود نداشت؛ پدیده اقطاع‌داری یکی از نتایج این‌گونه نگاه به زمین بود.

مفهوم کار هم نه به‌معنای مدرن آن، بلکه در علایق شخصی، دلبستگی‌های گروهی و قومی، و عقاید مذهبی خلاصه می‌شد؛ به‌این معنا که شخص نه برای کسب درآمد، بلکه به‌سبب وجود نوعی بیعت تمام‌عیار با کارفرما، که او را به‌لحاظ اخلاقی، مذهبی، و اجتماعی مقید می‌کرد، کار می‌کرد. در مجموع نظام اقتصادی-اجتماعی، شرایط و الزاماتی را به این جوامع تحمیل می‌کرد که «امکان» تولید مازاد و در نتیجه، تجارت و شکل‌گیری سرمایه‌داری را از بین می‌برد. افزون‌براین، با وجود تنوع میان جوامع پیشاصنعتی، نوعی همسانی گریزناپذیر در نظام‌های اقتصادی-اجتماعی نیز از این منظر بین آن‌ها وجود دارد (خلجی، ۱۳۹۹، ۹۵). تجارت در جوامع ابتدایی، مانند مکه و

میان قریشیان، کالاهایی مانند عطر، چرم، احشام، و لبنیات آن‌ها را دربر می‌گرفت که در بسیاری از موارد، به سبب نبود مزیت نسبی تولید و همسانی نظام‌های اقتصادی، همین کالاها در مناطق دیگر جهان، از جمله امپراتوری روم، نیز تولید می‌شد (کرون، ۱۹۸۷، ۱۰۸-۱۰۷).

۲-۲. سیاست و حکومت

شکل‌گیری حکومت، نیازمند برآورده شدن شرط‌هایی است که مهم‌ترین آن‌ها، همان شکل نظام اقتصادی-اجتماعی جوامعی است که قرار است دولتی گسترده را تشکیل دهند و قدرت خود را به واسطه حکومت، تحمیل کنند. در این معنا، امکان شکل‌گیری حکومت در مناطق بی‌آب و علفی که جمعیتی برای اجتماع ندارند، وجود ندارد. به همین سبب و به ویژه پراکندگی جمعیت در جوامع شرقی به دلیل کمبود منابع آبی و ناتوانی در کشت و کار، زندگی در جوامع پیشاصنعتی در چرخشی همیشگی میان تمدن و بربریت قرار داشت؛ به این معنا که یک تمدن توسط قومی بربر شکست می‌خورد؛ ولی همان قوم بربر، به سبب شرایط جبری موجود برای کشورداری و تدبیر منزل، به سوی تمدن‌سازی و حتی استحاله در تمدن پیشین می‌رفت (ابن خلدون، ۱۳۹۸، ۵۰-۴۷). می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که با وجود نگاه دوگانه بربرها به شهرنشینان متمدن که از یک سو، آنان را به واسطه اسارت در شهر و تمدن مورد تمسخر قرار داده و از سوی دیگر، به ثروت، رفاه، و آسایش آنان غبطه می‌خوردند، پس از سلطه بر شهرنشینان خواه‌ناخواه به واسطه جبر سیاست و حکومت، به سمت اخلاق، منش، تن‌آسایی، سیاست، و حکومت آنان می‌رفتند (کرون، ۲۰۱۵، ۴۵-۴۳).

خودبسندهی اقتصادی و استقلال فرهنگی و اجتماعی این اجتماعات از حکومت مرکزی یکی دیگر از ویژگی‌های آنان بود. در همین راستا، شکل‌گیری و اشاعه فرهنگ غالب در بین توده مردم، کار بسیار دشوار و حتی ناممکنی بود؛ در نتیجه، حکومت‌ها مجبور به استفاده از زور برای یکپارچه‌سازی سرزمینی، اقتصادی، و فرهنگی بودند و شکل‌گیری استبداد فردی نیز در گرو همین مسئله بود. در بررسی دیدگاه دیگری که به مسئله استبداد در شرق وجود دارد، عده‌ای از اندیشمندان، وجود استبداد را ناشی از وجود دولت‌های خودکامه شرقی در آسیا می‌دانند. افرادی مانند همایون کاتوزیان، مدعی چنین پدیده‌ای هستند که با استفاده از عناصر استبداد شرقی و «شیوه تولید آسیایی» مارکس سعی در شناخت ماهیت دولت و جامعه در ایران پیشامدرن دارند (کاظمی، ۱۳۹۹، ۳۳۵)؛ اما کرون با نگاهی انتقادی به پینش یادشده، سعی

می‌کند ثابت کند که اساساً دولت پیشامدرن (شرقی) با وجود ماهیت «مطلق بودن»، در عمل، از ایجاد یکپارچگی در سرزمین و جامعه خود ناتوان بودند و به‌ندرت می‌توانستند به‌گونه‌ای همه‌جانبه، توده مردم تحت حاکمیت خود را مهار کنند. نکته جالب این است که در دوران اوج دولت‌های مطلقه از نیمه قرن هفدهم تا قرن هجدهم میلادی، پادشاهان، دارای قدرت بسیار بیشتری نسبت به هم‌تایان خود در تمدن‌های پیشاصنعتی بودند؛ ولی این در حالی بود که قدرت آن‌ها، نهادی و سازمانی بود. اصولاً کارکرد حکومت‌های پیشاصنعتی، بسیار محدود بود و فاقد قدرت فائده برای تأثیرگذاری بر زندگی مردم بودند؛ به‌همین سبب، دولت‌های حاضر در جوامع پیشاصنعتی را می‌توان «دولت‌های شکننده» نامید (میرکیایی، ۱۴۰۲، ۶). در مقابل وظیفه حداقلی دولت‌ها، وظیفه حداکثری جامعه و مردم، در قالب همین «گروه‌های خودسامان» شکل می‌گیرد. ناتوانی حکومت مرکزی در ایجاد امنیت و خطرات موجود در دنیای سنتی پیشامدرن و پیشاصنعتی و ماهیت پیش‌بینی‌ناپذیری حکومت‌ها، همگی در توسل مردم به این گروه‌ها و سعی در ایجاد خودکفایی تأثیرگذار بود (کرون، ۲۰۱۵، ۶۴-۶۲).

با وجود این، می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که پادشاه به‌عنوان نقطه ثقل حکومت، دارای نوعی «ستودگی» یا «فره ایزدی» بود. عدالت حاکم، عامل افزایش رزق و بددینی و ظلم او، عامل خشکسالی است؛ به‌این معنا که عنصر پادشاه در حکومت‌های چنین جوامعی، عاملی یک‌سالار است که دنیا و آخرت رعیت، تحت حکم او و به‌دست اوست؛ چنان‌که خواجه نظام‌الملک، پادشاه نیک‌سیرت را عامل آبادی می‌دانست (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۹۳، ۱۳-۱۲) و این به‌آن معنا بود که «عملکرد» پادشاه در حکومت‌های شرقی بسیار تأثیرگذار بود.

سپهر سیاست در این جوامع، وضعیتی نیمه‌خصوصی و نخبه‌گرایانه داشت و همه‌چیز، ملک شخصی شاه بود. موروثی بودن پادشاهی نیز در این معنا، «حق» مالکیت زوال‌ناپذیر را در اختیار حاکم قرار می‌داد؛ در واقع، استبدادی که از آن سخن می‌رود نیز در اینجا خود را نشان می‌دهد؛ یعنی جایی که حاکم، تفاوتی میان آنچه واقعاً متعلق به اوست و چیزی که متعلق به رعیت اوست، قائل نیست؛ این‌گونه می‌توان نتیجه گرفت که تفاوتی میان ساحت شخصی و عمومی پادشاه وجود نداشت و این‌ها، ماهیت یکسانی را تشکیل می‌دادند (کرون، ۲۰۱۵، ۷۰).

جنگ، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های این‌گونه جوامع، در سرتاسر تاریخ وجود داشته و از عوامل مهم تغییرات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فناورانه بوده و پیش‌رانه‌ای در راستای حرکت تمدن‌ها در پستی و بلندی‌های تاریخ از ۵۰۰۰ سال پیش بوده است (دایموند،

۱۳۹۹، ۳۰۳). تبدیل «سرزمین»، به ثروت اصلی و «غنیمت»، به مهم‌ترین منبع درآمد دولت‌ها در جهان پیشاصنعتی، از نتایج پدیده جنگ بوده است (کرون، ۲۰۱۵، ۷۵-۷۳). یکی از جنجالی‌ترین و مهم‌ترین مسائل قابل بررسی در سیاست این جوامع، مسئله «بحران جانشینی» است. در جوامع پیشامدرن، همان‌گونه که ماکس وبر می‌گوید، مشروعیتی سنتی و مبتنی بر مفهوم قدرت سنتی شکل می‌گیرد (وبر، ۱۳۸۴، ۳۶۴). در نگاه نخست، سنت جانشینی فرزند ارشد پسر، سنت متداولی به‌شمار می‌آید، اما به دلایل مختلفی این سازوکار همواره دچار اختلال می‌شد. مدعیان جانشینی که هر یک خود را سزاوار جایگاه پادشاهی می‌دانستند، پس از مرگ حاکم، آماده‌ترین افراد برای جدال بر سر جانشینی بودند. افزون‌براین، اگر پادشاه، مشروعیت خود را از هسته‌های متنوعی کسب می‌کرد، این خود می‌توانست بر بحران جانشینی و جدال و مناقشات پس‌از آن دامن بزند (مسلمی، ۱۳۹۶، ۱۹۸)؛ اساساً ساختار قدرت در دوران پیشامدرن، یک‌سالار اما ضعیف و چندپارچه بوده و تنها شبحی از دولت مقتدر وجود داشت که چیرگی و استیلای آن، به‌سختی تا محدوده پایتخت آن می‌رسید؛ از این رو، ساختار قدرت و نفوذی سطحی و متزلزل داشت و دارای نظم و نظارتی شکننده و در نتیجه، وظایف حداقلی بود (میرکیایی، ۱۴۰۲، ۹).

۲-۳. فرهنگ

می‌توان فرهنگ را یک اصطلاح بسیار بزرگ و فراگیر با معانی و نمودهای بسیار زیاد دانست. مجموعه‌ای از رفتارها، هنجارهای اجتماعی، اعتقادات، نهادهای مستقر در جوامع، آداب و رسوم، قوانین و عادات افراد را می‌توان در قالب فرهنگ معنا کرد (تیلور^۱، ۱۹۲۰، ۱). با توجه به عبارت «جوامع بشری» می‌توان گفت، در واقع، فرهنگ، نقطه تمایز انسان و حیوان و زیست‌بوم ویژه نوع انسان است. انسان به‌واسطه فرهنگ، آنچه را که نوعی اشتراک با حیوان است و آن را «غریزه» می‌نامند و دارای نارسایی‌های مختلفی است، جبران می‌کند (کرون، ۲۰۱۵، ۹۵-۹۴).

در جوامع پیشاصنعتی نیز فرهنگ، تمایزهای بنیادینی با شکل مدرن و پس‌از آن دارد؛ برای نمونه، امروزه آموزش، تاحدزیادی و به‌ویژه در جوامع پساصنعتی غربی، از وضعیت استاد شاگردی و مریدمرادی خارج شده و به‌سوی نوآوری‌های آزمایشگاهی و منابع کتابخانه‌ای و یکپارچه رفته

1. Tylor

است. در تضاد با شکل آموزشی مدرن (به‌مثابه یک نظام)، در جوامع پیشاصنعتی، نظامی به‌نام «نظام آموزشی» وجود نداشت؛ اصولاً آموزش و سواد، طبقاتی و غیرهمگانی بود و بیشتر مهارت‌ها در خانواده آموزش داده می‌شد (کرون، ۲۰۱۵، ۹۶-۹۵).

۴-۲. جامعه و فرد

در جوامع پیشاصنعتی، فرد ماهیتاً به‌عنوان فرد شناخته نمی‌شد؛ بلکه افراد (انسان‌ها) در گروه، خانواده، طایفه، یا قبیله خود شناسایی می‌شدند. جامعه پیشامدرن به‌سبب کارکرد اقتصادی ضعیف، دورانی بدون تمایز طبقاتی بود و مردم در مورد «خود» و «دیگری»، حس ارزشی مشابهی داشتند؛ در این معنا اساساً «هویت فردی» وجود نداشت. افراد در جامعه پیشامدرن، خود را دارای هویت فردی نمی‌دانستند، بلکه همان‌گونه که گفته شد، هویت‌ها اساساً گروهی تعریف می‌شد (وبسایت مقالات انگلستان^۱، ۲۰۱۸). افزون‌براین، هماهنگی و «هم‌رنگی» با جماعت، نوعی ارزش به‌شمار می‌آمد که با نوعی محافظه‌کاری در عرصه سیاسی نیز ترکیب شده و افراد را از خردسالی، محکوم به آموختن نقش خود کرده و تا بزرگسالی در عمل، یک هویت مشترک میان او و نقشش شکل می‌گرفت. «کودکان در آن زمان، منبع تأمین نیروی کار و درآمد بودند، نه مصرف‌کنندگانی پرهزینه»؛ برای مینا، شاه حتی در حرم‌سرا هم شاه بود (کرون، ۲۰۱۵، ۱۳۶-۱۳۰).

در این جوامع، ارتباطی میان ابزار تولید و کارگران و حتی صاحبان این ابزار به‌معنای امروزی آن، وجود نداشت؛ در نتیجه نبود تولید انبوه، «کارگر» به مفهوم و ماهیت مدرن آن وجود نداشت و خرده‌مالکان زمین دار، خودکفا و خودسامان بوده و بزرگ‌مالکان نیز به‌واسطه سنت اقطاع‌داری یا مصادره اموال و املاک توسط حاکم و در نتیجه، جابه‌جایی زمین میان حاکم و مالک، بیشتر وابسته به هیئت حاکمه بودند؛ نتیجه منطقی این مسئله، تعیین‌کنندگی پرنرنگ‌تر و محسوس‌تر بستگی مالک-حاکم نسبت به مالک-بازار است (کرون، ۲۰۱۵، ۱۱۹-۱۱۸). ثروت نیز با توجه به ماهیت موروثی خود، بیش از آنکه نتیجه روابط و تلاش‌های اقتصادی باشد، وابسته به روابط سیاسی و نزدیکی شخصی به جایگاه قدرت بود و در این میان امکان تشکیل پدیده «ثروتمند غیر معروف»^(۴) وجود نداشت؛ تاجرانی هم که در تلاش برای کسب ثروت بودند، تنها می‌توانستند تا حدی به کسب ثروت مبادرت کرده و به‌سبب نمودار بودن ساحت سیاست در مقابل ساحت‌های دیگر اجتماع، به بهانه‌های پرشمار، مورد غضب

1. UK essays

حاکم قرار گرفته و ثروتشان مصادره می‌شد.

جوامع پیشاصنعتی با دارابودن ماهیت سراسر سلسله‌مراتبی و نیز حضور حاکم در رأس این سلسله‌مراتب، تمایزی بنیادین میان عوام و خواص ایجاد می‌کردند. این تمایز نه تنها در شخص حاکم بلکه در کارگزاران دیگر حکومتی نیز پدیدار می‌شد و افزون‌براین، نظم اجتماعی به‌واسطه این ویژگی، شکلی خانوادگی-قبیله‌ای به‌خود می‌گرفت و در نتیجه، دوگانه حامی-پیرو را نمایان می‌کرد؛ این نظم فراروی تقسیم‌بندی مبتنی بر روابط اقتصادی در دوران پسا سرمایه‌داری بود. خروج از این سلسله‌مراتب به معنای بی‌هویتی و بی‌معنایی برای انسان و محرومیت او از حقوق طبیعی و الهی بود. دورنمای برجسته وجود چنین سلسله‌مراتبی در جوامع پیشاصنعتی، جلوگیری از فروپاشی این کل «غیرمنسجم» بوده است.

۵-۲. دین

تعریف‌هایی که امروزه از دین ارائه می‌شود، به‌ویژه آن‌هایی که شکلی الهیاتی دارند، دین را در قالب اعتقادی آن تعریف می‌کنند. در این معنا، دین با اعتقاد یکسان شمرده می‌شود (هاورث^۱، ۱۹۰۳، ۱۸۷). اما در تعریفی ساده و مشخص می‌توان دین را مجموعه‌ای از باورها، اعمال، و نظام‌های سازمان‌یافته دانست که اغلب به باور و پرستش یک نیروی کنترل‌کننده، مانند خدای شخصی یا موجودی فراطبیعی دیگر مربوط می‌شود. دین، اغلب در بردارنده باورهای فرهنگی، جهان‌بینی، نص مشخص برآمده از پیشگویی‌ها یا وحی و اخلاقیاتی است که برای اعضای مؤمن به آن، خاص و دارای معنا و هویتی معنوی است و می‌تواند مؤمنان را به طیفی از اعمال، از جمله موعظه‌ها، مناسک، دعا، مراقبه، و... ترغیب یا انجام آن را به آن‌ها واجب کند (استیپچ^۲، ۲۰۲۲). براساس این تعریف، دین را می‌توان بخشی از فرهنگ دانست؛ فرهنگ که بخش مهمی از آن ابداع بشر و «در راستای ترسیم نقشه اجتماعی-سیاسی حیات انسان» بود. انسان، جوامع و ساختارهای سیاسی-اجتماعی خود را به‌واسطه و با استفاده از ساختارهای ذهنی غیرقابل مشاهده اما جاری در زبان و رفتار و معانی بینذهنی افراد، از جمله دین و مسلک، شکل داده است؛ دین نیز در کنار دیگر ساختارهای ذهنی بشر، سرانجام به فرهنگ نمادینی تبدیل می‌شود که عامل زبان، خودآگاهی، و سامان اجتماعی است. اسطوره دین در تلاش برای

1. Howerth

2. Stibich

معنابخشی خود، به ذات بی‌منطق فرایند سپهر قدرت، منطق و معنا می‌بخشد؛ می‌توان دین را «مزرعه‌ای دانست که نظامات بر روی آن می‌رویند» و شکلی از زندگی اجتماعی را تجویز می‌کنند (کرون، ۲۰۱۵، ۱۵۳-۱۴۷).

۳. مختصات دولت و جامعه در ایران پیشاصنعتی

پس از ارائه و تبیین چارچوب نظری دولت‌های پیشاصنعتی در بخش پیشین، در این بخش، تلاش شده است مؤلفه‌ها و عناصری از ایران پیشاصنعتی، بررسی و واکاوی شود.

۳-۱. کشاورزی در ایران

همان‌گونه که در بخش پیشین گفته شد، مهم‌ترین اصل متمایزکننده جهان پیشاصنعتی، مسئله تقسیم کار و به‌ویژه شکل کشاورزی در این جوامع است. کشاورزی در ایران پیشاصنعتی نیز وضعیتی مشابه جوامع همگون دیگر داشت و در وضعیت معیشتی به‌سر می‌برد. کشاورزی در ایران در طول تاریخ و حتی پیش از کوچ آریاییان به فلات ایران، وسیله اصلی جمع‌آوری قوت و فعالیت بنیادین مردمان این سرزمین بوده است؛ همچنان‌که دلیل کوچ آریاییان نیز یافتن زمین‌های زراعی مناسب‌تر بوده است. اکتشافات باستان‌شناسی، نشان‌دهنده وجود زیست‌جمعی در فلات داخلی ایران (مانند تپه‌های سیلک، دهلران، و شوش) برپایه زندگی دهقانی و کشاورزی بوده است (هرتزیلد، ۱۹۳۴، ۶۰)؛ حتی انتقال از معیشت برپایه رمه‌داری و شکار به کشاورزی و کشت، به‌نوعی حرکت به‌سوی یکجانشینی و ایجاد تمدن بوده است. به‌گونه‌ای که در متون زرتشتی نیز به پایه‌های دهقانی معیشت و اقتصاد در جامعه اشاره شده است. اما این اقتصاد، مبتنی بر فروش محصولات کشاورزی و انباشت سرمایه حاصل از آن نبوده است، بلکه هدف از کشت محصول، تأمین معیشت خانواده و پرداخت خراج بوده است. افزون‌براین، گستردگی سرزمینی و کم‌بودن جمعیت، عاملی برای پراکندگی جمعیت در سرزمین و نبود امکان شکل‌گیری بازارهای خریدوفروش در مناطق گوناگون بوده است و تنها شهرهای بزرگ و پایتخت از بازارهای مرکزی برخوردار بوده‌اند. همچنین، با حضور ترکان در ایران، بسیاری از زمین‌های حاصلخیز نیز به‌واسطه رسم اقطاع، در اختیار صاحب‌منصبان دیوانی و لشکری قرار می‌گرفته است (لمبتون، ۱۳۹۴، ۱۳۵). در واقع، زمین‌های کشاورزی

بیش از آنکه منبعی برای کسب درآمد مالیاتی برای حکومت‌ها باشد، نوعی منبع باج‌دهی، به‌ویژه به لشکریان، و حفظ قدرت بوده است؛ آن‌گونه که جوینی می‌نویسد: «امیر اسفهدسالار سراج‌الدین اسفهد مازندران ادام‌الله تأییده... آن سوابق را بالواحق مشفوع و مقرون می‌گرداند، پوشیده نیست... و به مازندران اقطاعی به مبلغ سی‌هزار دینار نیسابوری منشور و مشروح نوشتند...» (اتابک جوینی، ۱۳۲۹، ۸۱). همچنین، در تمدن‌های شرقی، تعداد خرده‌مالکان نسبت به بزرگ‌مالکان بسیار زیاد بوده‌اند و حتی بسیاری از بزرگ‌مالکان، به‌اصطلاح مالکان غایب بودند و در شهرها دور از دارایی‌های خود زندگی می‌کردند؛ به‌همین سبب، برخلاف نظر تاریخ‌نگاران مارکسیست، اساساً امکان شکل‌گیری فئودالیسم اروپایی در ایران وجود نداشته است (ولی، ۱۹۹۳، ۵۳-۵۲). بااین‌حال، همان‌گونه که گفته شد، کشاورزی، اصلی‌ترین منبع درآمد ایرانیان بوده و عواملی مانند سختی رفت‌وآمد و انقلاب در احوال حاکمان و خشم گرفتن و حسادت بر افراد، به‌ویژه تجار، تجارت را نیز بسیار محدود و دشوار می‌کرده است. افزون‌براین، باوجود پررنگ بودن مسئله خراج در دنیای پیشاصنعتی، خراج‌ستانی درعمل، منبع درآمد بزرگی برای حکومت‌ها نبوده، بلکه «غارت و غنیمت»، مهم‌ترین محل درآمد امپراتوری‌های سنتی بوده است.

۲-۳. سیاست و حکومت در ایران

دولت پیشاصنعتی در نگاه کرون، به‌لحاظ عناصر تشکیل‌دهنده آن به مفهوم «عصبیت» موردنظر ابن‌خلدون نزدیک می‌شود. عصبیت در نگاه ابن‌خلدون در وهله نخست، براساس خویشاوندی و هم‌خونی شکل می‌گیرد. این هم‌خونی نه‌تنها در محدوده خانواده، بلکه در طایفه و قبیله نیز به‌شکلی عمیق‌تر متبلور می‌شود. نقطه‌نهایی این مفهوم، شکل‌گیری حکومت و کشورداری است. براین‌اساس، فرازوفروود حکومت‌ها در گرو مفهوم عصبیت است. افزون‌براین، ریاست این عصبیت نخستین، به‌عهد «خداوندان» همان عصبیت است و کارگزار خارجی سرکوب می‌شود؛ عصبیت‌ها با اتکا به توانمندی یک شخص برجسته در میان خود و با حضور زیر بیرق او و شکل دادن به نوعی ائتلاف ایلی، شهرها و حکومت‌ها را درمی‌نوردند و خود سرانجام، به یکی از آن‌ها تبدیل می‌شوند (ابن‌خلدون، ۱۳۹۸، ۲۵۳-۲۴۲)؛ این فرایند، تاریخ فرازوفروود حکومت‌ها در ایران، حتی پیش از هجوم اعراب تا اوایل پهلوی بوده است. تقابل کوچ‌نشینی-یکجانشینی، تقابلی بنیادین در تاریخ پیشامدرن است که حرکت تاریخ در

ایران و شکل‌گیری و انحلال حکومت‌ها با مطالعه همین تقابل، قابل بررسی و تبیین است (کاظمی، ۱۴۰۱، ۳۶۳-۳۶۲).

«زور»، «خودکامگی»، «پراکندگی قدرت»، و ساختار پیچیده و چندگانه قدرت، مؤلفه‌های تشکیل دهنده قدرت در ایران پیشامدرن هستند. این ساختار پیچیده که متشکل از دربار، قشون و ساختار نظامی، دیوان‌سالاری، و نظام دینی و مسلکی بود، نوعی ساخت پویا از حکومت را نمایان می‌کرد (درستی، ۱۳۹۱، ۷۹-۷۴). هریک از این ساختارهای مجزا ولی درهم‌تنیده، دارای منابعی برای اعمال نفوذ بودند؛ با این حال، قشون و دربار، به‌ویژه خواجگان و حرم‌سرایان از نفوذ بیشتری برخوردار بودند؛ چنان‌که خواجگان در برخی دوره‌ها، از جمله دوره زوال دودمان صفویه، به نام شاه فرمان می‌زدند و نشان شاه را در اختیار داشتند (طباطبایی، ۱۳۹۲، ۳۱-۳۰) و در طرف دیگر ماجرا، با وجود اهمیت دیوان‌سالاران در تاریخ ایران پیشامدرن و توانایی آنان برای ایجاد امکان تداوم فرهنگی ایران زمین، این قشر همواره در بیم و امید برای جان و مال خود بودند. در این میان، دیوان‌سالاران، شمشیر نظامیان، توانگری حاکمان محلی، و نزدیکی به شاه (آنچه حرم‌سرایان داشتند) را در اختیار نداشتند.

این شرایط در حادثه ترور خواجه نظام‌الملک مشهود است؛ چنان‌که وجود نگاه‌های حسدورزانه به خواجه، سبب بدبینی شاه به او شده بود و هسته اصلی این بدبینی‌ها، ترکان خاتون، همسر ملک‌شاه بود؛ آنچنان‌که «خواجه در میان مخالفان اسماعیلی و مخدومان بی‌عنایت خود چنان گرفتار آمده بود که عاقبت نامیمون وزارت در دوره چیرگی ترکان را به خوبی درمی‌یافت...» (طباطبایی، ۱۳۹۹، ۱۳۴). در کنار دیوان‌سالاران، حتی قتل بنیان‌گذاران هم در تاریخ ایران بی‌سابقه نبوده است؛ چنان‌که نادرشاه به دست حامیانش و آقامحمدخان به دست سربازانش به قتل رسید. می‌توان «بحران جانشینی» را نیز از نتایج این ساختار کلاف‌وار به‌شمار آورد؛ بحران جانشینی، بحران دائمی حکومت‌ها در ایران پیشامدرن بوده است. در ذکر جلوس جانشینان ملک‌شاه آمده است که سنجر، برکیارق، محمود و محمد یکم، جنگ‌های سختی در خراسان، اصفهان، سیستان، و ملک عراق برای جانشینی داشتند (نیشابوری، ۱۳۳۲، ۴۵-۴۴). بحران جانشینی عباس میرزا را می‌توان نزدیک‌ترین نمونه تاریخی به‌شمار آورد. پدر او، فتحعلی‌شاه، از درون بحران‌های پرشمار ناشی از مسئله جانشینی سربرآورد و عباس میرزا هم به‌عنوان فرزند چهارم او، توسط خود آقامحمدخان، به‌عنوان نایب‌السلطنه فتحعلی‌شاه برگزیده شده بود. دلیل این سیاست آقامحمدخان، پیش‌بینی

اختلافات بر سر جانشینی میان طایفه‌های قوانلو و دولو بود. عباس میرزا خود از پدری قوانلو (فتحعلی‌شاه) و مادری دولو بود و این می‌توانست دلیلی برای کاهش تنش‌ها بر سر جانشینی باشد (قدیمی قیداری، ۱۳۸۹، ۹۰).

۳-۳. دین در ایران

مناسبات ایرانیان، پیش و پس از ورود اسلام، دینی بوده و در طول تاریخ، مردمان این سرزمین، دین‌دار و پرورنده دین در دامان خود نیز بوده‌اند. براین اساس، ایرانیان، عامل شکل‌گیری نوعی نگاه خاص به دین شدند که تشکیل‌دهنده الهیات آنان بود؛ این الهیات، نه تنها بر دین و آیین، بلکه بر فلسفه آنان نیز تأثیرگذار بود. افزون‌براین، نه تنها در پادشاهی باستانی ایران، بلکه پس از ورود اسلام نیز، حکومت و دین همراه با یکدیگر دیده می‌شدند؛ به گونه‌ای که اردشیر بابکان در نامه‌ای به فرزند خویش شاپور، دین و دولت را «قرین» یکدیگر و دین را اساس حکومت، و حکومت را نگهبان دین می‌داند (مسعودی، ۱۳۶۵، ۲۴۳-۲۴۲) یا اینکه تنسر، در نامه خود به گشنسب، بر رعایت حال دین و عالم آن توصیه کرده و پیامد آن را قوام پادشاهی می‌داند: «... و شبهتی نیست که در روزگار اول، با کمال معرفت انسان به علم دین و ثبات یقین، مردم را، به حوادثی که واقع شد در میان ایشان، به پادشاهی صاحب‌رأی حاجتمندی بود، و دین را تا رأی بیان نکند، قوامی نباشد»؛ این نامه نه تنها در زمانه خود، بلکه در آثار تمدن اسلامی نیز اثرات فراوانی داشته است؛ چنان‌که در رساله «مروج‌المذهب» و رساله «التبیه و الاشراف» مسعودی، «تجارب‌الامم» مسکویه، «مال‌الهند» ابوریحان بیرونی، «فارسنامه» ابن‌البلخی، و «زبدة‌التواریخ» شمس‌الدین کاشانی به آن اشاره شده و همگی در ارشاد حاکمان به نگهداشت حرمت دین و برادری این دو، گرت‌های از آن برداشته‌اند (مینوی، ۱۳۵۴، ۵۷؛ ۱۱-۷). در نتیجه، پادشاه پادشاهی و سلطان سلطنت برای ایرانیان، مانند بخشی از ریزوم‌های اسطوره دین، مقدس و جنبه‌ای الهی داشته است: «دین، بنیاد است و شاهی، ستون...» (عباس، ۱۳۴۸، ۶۷).

تداوم این فرهنگ باستانی در ایران پس از اسلام نیز کاملاً هویدا است. خواجه نظام‌الملک در مهندی گرامیداشت دین و عالم دین به دست پادشاه و بایستگی همنشینی پادشاه و عالم، مانند دولت و دین می‌نویسد: «بر پادشاه واجب است در کار دین پژوهش کردن و فرایض و سنت و فرمان‌های خدای تعالی، به جای آوردن و کار بستن و علمای دین را حرمت داشتن و کفاف ایشان از بیت‌المال پدید آوردن و...» و «نیکوترین چیزی که پادشاه را باید، دین درست است؛ زیرا که پادشاهی و دین،

همچون دو برادرند» (خواجه نظام الملک، ۱۳۹۳، ۷۰-۶۹).

باین حال، به نظر می‌رسد با وجود دین‌داری ایرانیان، آنان در درازنای تاریخ، ادیان پرشمار و گوناگونی را پذیرفته‌اند و به فراخور حال و آنچه دین و حکومت در حق آنان روا می‌داشت، دینی را پذیرفته و دیگری را تکفیر می‌کردند. به نظر می‌رسد با حضور صفویان، نقش دین، پررنگ‌تر و شاید دیگرگون از پیش از آن، رویکردی ابزاری به خود گرفت. صفویان با درون‌مایه‌های صوفیانه، ساختاری کاملاً دینی را به تارک قدرت نزدیک کردند و نه در کنار حاکم، بلکه مانند ابزاری در دست او قرار دادند. سرانجام این عمل، یکی شدن دین و دولت بود؛ جایی که دین، نه در کنار دولت به‌عنوان برادر، بلکه درون و مستحیل شده در آن دیده شد؛ چنان‌که هم‌اورد سیاسی به‌مانند مخالفی دینی تلقی شد (درستی، ۱۳۹۱، ۹۹-۹۸). باین همه، تشیع در دولت صفویه، به‌عنوان یکی از عوامل همبستگی ملی و جغرافیایی ایرانیان در برابر عثمانی در غرب و ازبکان در شرق، نقش مهمی داشت.

با این توضیحات، می‌توان نتیجه گرفت که هستی تضاد میان دولت و جامعه در ایران دوره میانه، نتیجه ویژگی‌ها یا شرایط جوامع پیشاصنعتی و شکنندگی، حداقلی بودن، و ناتوانی نسبی حکومت‌های این جوامع بوده است.

۴. تبلور تضاد دولت و جامعه در ایران پیشاصنعتی

همان‌گونه که پیشتر اشاره شد، جوامع پیشامدرن دارای ساختار شکننده‌ای بودند که مقدمه آن، ناتوانی در نظم‌بخشی و نظارت بر نیروهای موجود بود که خود، ناشی از کمبود سرمایه و ابتدایی بودن وسایل حمل‌ونقل و خبررسانی بود. جوامع پیشاصنعتی، چنان دچار دولت‌های شکننده بودند که ممکن بود دو شهر در فاصله‌ای چندساعته، دو وضعیت کاملاً متفاوت داشته باشند؛ مردم یکی به دلیل قحطی در حال مرگ و در دیگری به دلیل فراوانی گندم و فاسدشدن آن‌ها، مجبور به دور ریختن گندم‌ها باشند. نمونه این دل‌نگرانی‌ها را در نامه ناصرالدین‌شاه به میرزا حسین‌خان سپهسالار، درباره فتنه شیخ عیید در آذربایجان، به‌عنوان ولیعهدنشین سلطنت قاجار، می‌توان مشاهده کرد (صفایی، ۱۳۵۵، ۱۴-۱۲). این درحالی است که سلطه حکومت‌ها بر یکپارچگی قلمرو در دوره‌های پیشین، به‌واسطه چارچوبی که کرون از این جوامع ارائه می‌دهد، وضعیتی به‌مراتب شکننده‌تر داشته است. همین مقدمه برای ورود به بحث، نشان‌دهنده تلاش جامعه ایران پیشاصنعتی برای پی‌ریزی نوعی تعادل قدرت میان خود و دولت است. درواقع، جامعه با آگاهی از

ناتوانی و وجود شرایط امتناع برای صدور و اجرای اقتدار مطلق توسط دولت، دست به بازی توازن قوا می‌زد. براین اساس، جامعه ایرانی، نه یک جامعه «تک‌ساخت» و دارای حکومتی مقتدر و متمرکز، بلکه جامعه‌ای «چندساخت» و دارای هسته‌های قدرت پرشمار، از پایتخت گرفته تا ولایات حاکم‌نشین بود (عباسی شاهکوه، ۱۳۹۸، ۱۰۲). برای تحلیل عینی‌تر شرایط یادشده، در ادامه چند قیام تاریخی ایرانیان، بررسی شده است.

۱-۴. ابومسلم در تقابل با امویان

کنترل اجتماعی در جهان پیشامدرن، شکلی ابتدایی داشت؛ زور، ایجاد تفرقه، دادن باج، و نیرنگ، راه‌های سرکوب کسانی بود که سر از چنبر اطاعت بیرون آورده‌اند. ابومسلم خراسانی از نمونه‌های ابتدایی عصیان در برابر قدرت مرکزی در دوره اسلامی است. بهزادان پور و نداد هرمزد، ملقب به ابومسلم خراسانی، فرمانده ایرانی و رهبر جنبش سیاه‌جامگان در خراسان و عامل اصلی براندازی حکومت اموی و در ادامه، پایه‌گذاری سلسله عباسیان بود (دانشنامه ایرانیکا^۱). او قیام خود را از خراسان، یعنی یکی از جنبش خیزترین مناطق جهان اسلام، شروع کرد و توانست حکومت اموی را براندازد. نه تنها دوران حیات او، بلکه مرگش نیز برانگیزاننده بسیاری از جنبش‌های ایرانی علیه حکومت عباسی بود و جرقه‌های ابتدایی شکل‌گیری دولت‌های محلی ایرانی را ایجاد کرد.

وضعیت سیاسی-اجتماعی سال‌های پایانی دوره اموی، مصداق جالبی برای چارچوب نظری پژوهش حاضر است. بحران‌های قومیتی میان اعراب، سرکوب ایرانیان، اختلاف بر سر جانشینی، جنگ‌های سه‌گانه داخلی و عمر کوتاه حاکمان، همگی از ویژگی‌های آشکار این دوره است. با رسیدن دوران هشام، دهمین خلیفه اموی، شکست‌ها در جبهه غرب در برابر شارل مارتل و اروپاییان و شورش بربرها و خودخواندگی‌ها در میان رودان، همگی سبب شدند که امویان در سرآشویی سقوط قرار گیرند. دور بودن میان‌رودان و خراسان، عاملی برای شکل‌گیری دولت‌های خودمختار کوچک بود و نیاز امویان به دریافت جزیه و مالیات از اهل کتاب، که جمعیت غالب این مناطق بودند، نیز باعث شده بود که تلاشی برای اسلام آوردن آنان نکنند (هاوتینگ، ۱۳۸۶، ۱۰۴-۱۰۲). میان‌رودان و خراسان، به سبب نفرت سرشار مردمان این مناطق از اعراب، به‌ویژه امویان، تمایل به شیعه‌گری، و دور بودن از مرکز

1. Encyclopædia Iranica

خلافت، موقعیت بسیار مناسبی برای دعوت و قیام داشتند؛ برآمدن یک رهبر نظامی مقتدر در کنار ضعف ذاتی دولت اموی، به ویژه در سال‌های پایانی، و همچنین، دوری خراسان از مرکز قدرت و ناتوانی لجستیکی برای انتقال سپاه اموی به آن مناطق، سپاه پرشماری را به سوی شام روانه کرد. خودکامگی ساختگی امویان که تنها مبتنی بر ستم، باج دادن به حکام محلی، کوچاندن‌های اجباری به شرق، و ایجاد اختلافات عمدی نژادی و قومی (مانند آنچه در عراق عجم رخ داد) بود، به راحتی با وجود امامان عباسی و فرماندهی ابومسلم، در هم شکست؛ جالب‌تر آنکه، فعالیت‌های خشونت‌بار امویان، سرانجام، دانه‌های عصیانگری را از شام، یعنی مرکز خلافت، دور کرده و در دل خراسان کاشت تا در آنجا به دست هاشمیان بارور شود (ولهاوزن^۱، ۲۰۰۷، ۵۰۰-۴۹۲).

۲-۴. مقنع و سپیدجامگان در رویارویی با عباسیان

مقنع که از سرداران سپاه ابومسلم بود، به روایتی به خون‌خواهی او به قیام علیه خلافت عباسی برخاست. وی ابتدا خود را پیامبر، و پس از دستگیری و آزادی و گذر از میان رودان، خود را خدا خواند. گروهی که او رهبری می‌کرد، به «سپیدجامگان» معروف بودند. او و سپیدجامگان، برخلاف عباسیان که از لباس سیاه استفاده می‌کردند، از جامه و پرچم سفید استفاده کردند (کرون، ۱۴۰۰، ۱۲۴). عده‌ای، فعالیت‌های سپیدجامگان را به پیش از ظهور مقنع مربوط می‌دانند و برخی دیگر، ظهور سپیدجامگان را با مقنع و به رهبری او و به عنوان یک جنبش روستایی اعتراضی در میان رودان علیه عباسیان، هم‌زمان می‌دانند (تابان، ۱۳۶۸، ۵۳۲). در واقع، این نارضایتی عمومی و همچنین، آگاهی مقنع از احساسات مردم میان رودان و پیوندهای شخصی‌اش، به سبب زندگی و ساخت مسجد در این مناطق، باعث شد که آن‌ها دعوت وی را بپذیرند: «چون آن شیخ این سخن بگفت، مقنع آن الواح را پوشانید و آنجا حیاطی بنا کرد و آن مسجد را مسجد مومک گویند» (واعظ بلخی، ۱۳۵۰، ۲۰۷). مقنع نیز دلیل قیام خود را بازگرداندن عدالت و جلوگیری از تزویر می‌داند؛ چنان‌که کرون در روایتی از ابوتمام، داعی اسماعیلی، نقل می‌کند که پیروان او را در مناطقی از غرب ایران دیده و بین آن‌ها بوده است و همگی به پاکیزگی، امانت‌داری، و راست‌گویی شهره بودند. بسیاری از روستاهای سغد و بخارا و برخی مناطق ترک‌نشین به این جنبش پیوستند. این گروه، مانند بسیاری دیگر از

1. Wellhausen

جنبش‌های اعتراضی در زمان امویان و عباسیان، با سرپیچی از دستورات و شعائر مذهبی، اعتراض خود را نه تنها به سیاست‌های رسمی دولت، بلکه به مذهب رسمی نیز اعلام کردند. این روش، یکی از متداول‌ترین روش‌های اعتراض و شورش در جوامع پیشاصنعتی، به‌ویژه جوامع دینی مسلمان و مسیحی بود (کرون، ۱۴۰۰: ۱۱۳). جنبش مشابه دیگر، جنبش خرمدینان بود که جنبش سپیدجامگان تحت تأثیر آن نیز بوده است؛ خرمدینان، جنبشی اعتراض‌آمیز علیه سلطه سیاسی عباسیان (معتصم عباسی) و نیز مذهب رسمی، و خواهان بازگشت به ایران پیش از اسلام و بازگرداندن برابری موردنظر مزدک، پیامبر خودخوانده پیش از اسلام، در مرزهای خلافت در آذربایجان و قفقاز جنوبی بود. خرمدینان با وجود جذب عده‌ای درخور، در مقابل شکوه عباسیان، چیزیکی نبودند؛ باین‌حال، سپاهیان مأمون بارها از آنان شکست خوردند و سرانجام، معتصم با نیرنگ و با کمک افشین، فرمانده ایرانی سپاهش (آن‌گونه که در ماهیت دولت‌های سنتی آوردیم) او را شکست داد (فرای^۱، ۲۰۰۰، ۱۱۷-۱۱۵). حضور این جنبش‌های اعتراضی در مناطقی مانند میان‌رودان و قفقاز جنوبی به‌جای فارس، کرمان، و مرکز فلات ایران، نشان‌دهنده درک ذاتی این جنبش‌ها از ضعف امکانات حکومت‌ها در سرکوب آنان در این مناطق بود.

در هریک از مصادیق گفته‌شده، باوجود خودکامگی و صلابت دولت عباسی در دوره معتصم، منصور، و مهدی عباسی (به‌گواه تاریخ) می‌توان دید که دولت مقتدر عباسی در برخورد با هریک از این شورش‌ها، دچار بحران بزرگی شده است. همان‌گونه که خواجه نظام‌الملک درباره جنبش خرمدینان می‌گوید: «معتصم را سه فتح برآمد که هر سه قوت اسلام بود؛ یکی فتح روم، دوم فتح بابک، و سوم فتح مازیار در طبرستان که اگر از این سه فتح، یکی برنیامده بودی، اسلام شده (رفته) بود» (نظام‌الملک، ۱۳۹۳، ۲۸۴). به‌زعم خواجه، سرکوب شورش بابک و مازیار، به‌بزرگی فتح روم بوده و این دو آن‌قدر برای اسلام، به‌عنوان دین رسمی، خطرناک بوده‌اند که با شکست آن‌ها، اسلام نجات پیدا کرده است. این خود، نشان‌دهنده این است که دولت‌های پیشاصنعتی چنان‌کند و ضعیف بوده‌اند که جنبشی کوچک در منطقه‌ای محدود مانند طبرستان و قفقاز جنوبی یا سمرقند می‌تواند چندین سال دولت مقتدر عباسی را به‌خود مشغول کند. همان‌گونه که سخنش رفت، سپیدجامگان، ۱۴ سال و بابک به‌تنهایی، ۲۲

1. Frye

سال، دولت مقتدر عباسی را به خود مشغول کرده بودند؛ درحالی که پیروان سپیدجامگان، بیش از بیست هزار نفر هم نبوده‌اند که تعداد زیادی از آن‌ها نیز زن و بچه بوده‌اند و کرون حتی این عدد را نیز اغراق‌آمیز می‌داند. با این حال، عباسیان برای رفع فتنه او مجبور به فرستادن چندباره سپاهیان خود شدند و سمرقند، دو بار میان پیروان مقنع و دولت عباسی دست‌به‌دست شد: «در زمان مهدی که مقنع و سپیدجامگان بیرون آمدند، مهدی، معاذبن مسلم را از حکومت خراسان عزل کرد و مسیب را امارت داد و به جنگ ایشان فرستاد و او با آن جماعت، حرب‌ها کرد تا سرانجام، لشکر مقنع مقهور شد» (نرخسی، ۱۳۶۳، ۲۸۶-۲۸۴).

۳-۴. اسماعیلیان در رویارویی با ترکان سنی‌مذهب

اسماعیلیان نیز با شباهتی جالب به سپیدجامگان، یک جنبش کفرآمیز در برابر دین رسمی، یعنی اسلام سنی، بود. اگر از منشأ شکل‌گیری اسماعیلیه به‌عنوان یک فرقه دینی بگذریم، آنان در سال ۲۹۷ ه.ق، سلسله فاطمیان را بنیان نهادند و در سال ۴۸۳ ه.ق، اسماعیلیان الموت، حکومتی ۲۰۰ ساله را تشکیل دادند. علت اصلی شکل‌گیری این جنبش را می‌توان «سیاست‌زدایی گسترده» از تشیع امامی دانست که در قرن سوم هجری رخ داد. خاستگاه اصلی جنبش یادشده، ایران در سواد عراق و شمال غربی ایران بوده است و بیشتر پیروان آن، از میان کشاورزان و روستاییان بوده‌اند (کرون، ۲۰۰۶، ۱۹۸-۱۹۷). یکی از دلایل اینکه تحلیلگران و پژوهشگران مارکسیست، این شورش‌ها را فنودالی می‌دانند، این است که کشاورزان بخش چیره‌تر هرسه جنبش سپیدجامگان، خرمینان، و اسماعیلیان بوده‌اند. ولی این ادعا نمی‌تواند درست باشد؛ زیرا، همان‌گونه که در بخش چارچوب نظری گفته شد، هیچ‌گونه معنایی از طبقه، کارگر، یا دهقان به‌معنای اروپایی و مدرن آن، در جوامع پیشاصنعتی و پیشامدرن وجود نداشت. دهقانان در جوامع شرقی، به‌ویژه در ایران، نه به‌شکل فنودالی و دهقانی سرف و نه به‌شکل سرواژ و کار بر روی زمین بودند. دهقانان شرق، اصولاً مالک زمین بودند و حتی اگر هم مالک نبودند، دارای پیوند بسیار متفاوتی با مالک زمین، نسبت به آنچه در زمین‌داری غربی دوره فنودالیسم رخ می‌داد، بودند. به‌نظر می‌رسد، نوعی انزوای خودخواسته به‌دلیل خشونت عریان و ناامنی موجود در این جوامع به‌سبب وجود دولت مرکزی ضعیف، باعث می‌شد که روستاییان برای در امان ماندن از فتنه گروه‌های دیگر و حتی همین داعیان، سر به اطاعت و پیروی از آن‌ها فرود آورند.

پیروزی‌های چشمگیر فاطمیان در نبرد سنجار در سال ۴۴۸ ه.ق و تسخیر قلعه مهم و راهبردی الموت در سال ۴۸۲ ه.ق توسط حسن صباح، نبردهای اسماعیلیان با عباسیان و سلجوقیان را وارد مرحله جدیدی کرد (بوئل و هاجسون^۱، ۱۹۸۶، ۴۳۰-۴۲۹). از این تاریخ به بعد، اسماعیلیان، سیاست مقابله مستقیم با دولت مقتدر سلجوقی را در پیش گرفتند و فتح الموت، نخستین ضربه اساسی قیام اسماعیلی بر پیکره آن دولت به شمار می‌رفت (ناصری، ۱۳۷۹، ۱۶۷). در این میان، قتل سیاسی خواجه نظام‌الملک نیز از مهم‌ترین رخداد های تاریخی ایران و به نوعی، نشان‌دهنده تزلزل جایگاه دیوان‌سالاران در ایران پیشامدرن بود؛ چنان‌که اسماعیلیان به عنوان یک حکومت محلی و فرقه‌ای بدعت‌گذار توانستند مهم‌ترین وزیر یکی از مقتدرترین حکومت‌های دوران سنتی را به قتل برسانند؛ هرچند مجوز غیرمستقیم ملک‌شاه در قتل خواجه بی‌تأثیر نبود (نیشابوری، ۱۳۳۲، ۳۲).

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه مطرح شد می‌توان گفت، برخلاف دیدگاه نظریه «استبداد شرقی» درباره ویژگی‌های دولت‌ها و جوامع پیشاصنعتی، از جمله «خودکامگی و اقتدار دولت»، «دولت به‌عنوان استمارگر کل»، و «جامعه کلنگی و بدون مالکیت»، در واقع، دولت در این جوامع، دولتی حداقلی، ضعیف، شکننده، و ناتوان بوده و جوامع نیز به واسطه «خودسامان» بودن، پراکندگی جمعیتی، و گستردگی سرزمینی، درگیر کشمکش پیوسته با دولت بوده‌اند، و دلیل این برداشت‌های نظریه «استبداد شرقی»، نگاه غیرتاریخی، غیرجامع و تلاش برای گستراندن نظریه بر سر واقعیت‌های تاریخی و نه ساخت نظریه بر اساس مواد و عناصر تاریخی در این رویکرد بوده است. به نظر می‌رسد با توجه به آنچه گفته شد، وظیفه جامعه‌شناسی تاریخی نیز همین است؛ در واقع، پژوهشگر می‌بایست مراقب مواد پرشمار و گاه متناقض تاریخی بوده و در ضمن، جزم‌اندیشی موجود در نظریه‌های جامعه‌شناسی، او را دچار پیش‌داوری در مورد مواد و اسناد تاریخی نکند. با بررسی اجمالی برخی از جنبش‌های شکل‌گرفته در جامعه پیشاصنعتی ایران، از جمله قیام ابومسلم، سپیدجامگان، و اسماعیلیان، فرضیه اولیه پژوهش مبنی بر ضعیف بودن دولت‌های پیشامدرن و پیشاصنعتی، تا حد زیادی اثبات می‌شود؛ چنان‌که گفته شد، دولت‌های مقتدری مانند عباسیان، غزنویان، و سلجوقیان که بر قلمرو ایران سلطه

1. Boyle & Hodgson

داشتند و به‌عنوان قوی‌ترین دولت‌های شرقی شناخته می‌شدند، سال‌ها در خاموش کردن فتنه سپیدجامگان و اسماعیلیان ناتوان بودند تا اینکه عده‌ای بربر، یعنی مغول‌ها، توانستند آتش اسماعیلیان الموت را برای همیشه خاموش کنند. دولت‌های پیشاصنعتی، به دلیل ضعف ذاتی خود و جبر ساختاری موجود در دنیای پیشاصنعتی، دچار ضعف در اعمال اقتدار در جوامع پیرامونی خود بودند. این دولت‌ها، جوامع پیرامونی زیر سلطه حکام محلی را به کمک ابزارهای تنبیهی، تشویقی، یا نمادین، زیر چنبره اطاعت خود درمی‌آوردند و این اطاعت نیز البته شرط‌هایی داشت. به دلیل خشونت ذاتی موجود در جوامع پیشاصنعتی، مردم به سرعت به دعوت برای قیام علیه دولت مرکزی، لبیک می‌گفتند تا از شر خشونت دیگر در امان باشند. در جوامع پیشاصنعتی، دولت‌ها، خودکامه و به‌ظاهر استبدادی بودند؛ اما در عمل، دولت‌های حداقلی و نحیفی بودند که همیشه در معرض خطر شورش، حمله خارجی، قحطی، نابودی، و انقراض بودند.*

یادداشت‌ها

۱. Occam's razor: اصلی که توسط ویلیام اوکام مطرح شد و متکی به تمایزهای دقیقی است که باعث ساده‌سازی بهتر مسائل و مدل‌ها شده و جزئیات کم در فرضیات یا مدل‌ها را عامل موثق و دقیق بودن آن‌ها می‌داند. در اینجا نیز منظور، تمایز دقیق ویژگی‌های جامعه صنعتی و پیشاصنعتی است که در پی آن، امکان ایجاد یک الگوی دقیق و مستحکم فراهم می‌شود.
۲. هم‌اورد، شخصیت مقابل قهرمان، حریف (برگرفته از واژه یونانی antagonistēs به معنای رقیب) شخصیتی در نمایش است که بیش از همه می‌خواهد قهرمان را از رسیدن به اهداف و آرزوهایش بازدارد.
۳. پروکروستس در کنار جاده‌الئوسیس به آتن زندگی می‌کرد. رهگذران را به بهانه مهمان‌نوازی به خانه خود می‌برد و روی تختی می‌خواباند و اگر از طول تخت کوتاه‌تر بودند، آن قدر آن‌ها را می‌کشید یا بدنشان را بر روی سندان با چکش می‌کوبید تا هم طول تخت شوند و اگر بلندتر از تخت بودند، از پاهایشان می‌برید تا به اندازه تخت درآیند.
۴. فرد متمولی که ثروتش متکی به تلاش‌های اقتصادی و انباشت طبیعی سرمایه باشد.

منابع

- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۹۸). مقدمه ابن خلدون. ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: علمی و فرهنگی.
- اتابک جوینی، مؤیدالدوله منتجب‌الدین بدیع (۱۳۲۹). عتبه‌الکتابه مجموعه مراسلات دیوان سلطان سنجر. به تصحیح علامه محمد قزوینی و عباس اقبال. تهران: شرکت سهامی چاپ.
- احمدوند، شجاع؛ بردبار، احمدرضا (۱۳۹۸). مبانی دینی دولت در ایران باستان از دوره اساطیری تا دولت هخامنشی. دولت‌پژوهی، (۱۹)۵، ۸۱-۱۰۶.
- اسکینر، کوئنتین (۱۳۹۹). بینش‌های علم سیاست؛ جلد اول: در باب روش. تهران: فرهنگ جاوید.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۷). جامعه‌شناسی سیاسی؛ نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی. تهران: نی.
- تابان، تورج (۱۳۶۸). قیام مقنع؛ جنبش روستایی سپیدجامگان. ایرانشناسی، (۳)۱، ۵۶۵-۵۳۲.
- حسنی‌فر، عبدالرحمن (۱۴۰۰). نقد دیدگاه «استبداد ایرانی» همایون کاتوزیان. پژوهش سیاست نظری، (۱۵)۲۹، ۳۱۳-۳۳۶.
- خضری، سیداحمدرضا (۱۳۹۴). تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آل بویه. تهران: سمت.
- خضری، سیداحمدرضا؛ بایرام، مانده (۱۳۹۵). واکاوی نقش رویکرد شکاکانه پاتریشیا کرون در شکل‌گیری دیدگاه‌های وی در کتاب «تجارت مکه و ظهور اسلام». نشریه تاریخ اسلام در آینه پژوهش، (۲)۱۳، ۴۳-۶۰.
- خلجی، عباس (۱۳۹۹). نقد کتاب جامعه‌های ماقبل صنعتی یا کالبدشکافی جهان پیشامدرن. پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، (۹)۲۰، ۹۵-۱۱۷.
- دانیل، التون (۱۳۶۷). تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در زمان حکومت عباسیان. تهران: علمی و فرهنگی.
- دایموند، جرد (۱۳۹۹). اسلحه، میکروب و فولاد؛ سرنوشت جوامع انسانی. ترجمه حسن مرتضوی. تهران: بازتاب نگار.
- درستی، احمد (۱۳۹۱). دگرگونی ساخت دولت در ایران پیش‌مدرن (از صفویه تا مشروطه). تهران: میزان.
- رازی، عبدالله (۱۳۷۴). تاریخ کامل ایران از تأسیس سلسله ماد تا عصر حاضر. تهران: اقبال.
- رشیدی، احمد (۱۳۹۴). درآمدی بر رهیافت جامعه‌شناسی تاریخی-مقایسه‌ای در پژوهش‌های علوم سیاسی. سیاست؛ مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، (۲)۴۵، ۲۷۴-۴۵۷.
- صفایی، ابراهیم (۱۳۵۵). اسناد سیاسی دوران قاجاریه. تهران: بابک.
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۲). سقوط اصفهان به روایت کروسینسکی. تهران: مینوی خرد.
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۹). خواجه نظام‌الملک طوسی؛ گفتار در تداوم فرهنگی ایران. تهران: مینوی خرد.
- طوسی، خواجه نظام‌الملک (ابوعلی حسن‌بن‌علی) (۱۳۹۳). سیاست‌نامه (سیرالملوک). به‌کوشش

- جعفر شعار. تهران: علمی و فرهنگی.
- عباس، احسان (۱۳۴۸). عهد اردشیر. ترجمه محمدعلی امام شوشتری. تهران: انجمن آثار ملی.
- عباسی شاهکوه، مهدی (۱۳۹۸). نسبت‌سنجی مناسبات قدرت، دولت و جامعه در ایران پیشامدرن. دولت‌پژوهی، ۱۸(۵)، ۹۷-۱۲۹.
- فیرحی، داود (۱۳۹۶). قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه). تهران: نی.
- فیرحی، داود (۱۳۹۵). تاریخ تحول دولت در اسلام. قم: دانشگاه مفید.
- قدیمی قیداری، عباس (۱۳۸۹). بحران جانشینی در دولت قاجار (از تأسیس تا جلوس محمدشاه قاجار). پژوهش‌های تاریخی، ۲(۱)، ۸۶-۱۰۶.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۹۷). جامعه کوتاه‌مدت و سه مقاله دیگر. ترجمه عبدالله کوثری. تهران: نی.
- کاظمی، حجت (۱۳۹۹). نظریه استبداد شرقی و ماهیت دولت و جامعه در ایران پیشامدرن. پژوهش سیاست نظری (پژوهش علوم سیاسی)، جدید (۲۸)، ۳۶۷-۳۲۹.
- کاظمی، حجت (۱۴۰۰). تاریخ‌نگاری مارکسیستی و ماهیت جامعه و دولت در ایران سنتی. فصلنامه سیاست، ۵۱(۴)، ۱۰۹۱-۱۰۶۳.
- کاظمی، حجت (۱۴۰۱). رهبران فرهمند، ائتلاف قبایلی و شکل‌گیری دولت؛ جامعه‌شناسی تاریخی تأسیس دولت در ایران پیشامدرن. دولت‌پژوهی، ۸(۳۰)، ۳۸۶-۳۵۱.
- کرون، پاتریشیا (۱۳۹۹). تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام. ترجمه مسعود جعفری. تهران: سخن.
- کرون، پاتریشیا (۱۴۰۰). مقنع و سپیدجامگان. ترجمه مسعود جعفری جزی. تهران: ماهی.
- کرون، پاتریشیا (۱۴۰۱). جامعه‌های ماقبل صنعتی؛ کالبدشکافی جهان پیشامدرن. ترجمه مسعود جعفری جزی. تهران: ماهی.
- لمبتون، آن کاترین سواين فورد (۱۳۹۴). مالک و زارع در ایران. ترجمه منوچهر امینی. تهران: علمی و فرهنگی.
- مرادی طادی، محمدرضا (۱۳۹۷). نظریه سیاسی غزالی؛ مجموعه مقالات گزینش و ترجمه‌شده از پاتریشیا کرون و دیگران. تهران: تمدن علمی.
- مسعودی، ابوالحسن‌علی‌بن‌حسین (۱۳۶۵). مروج المذهب. ترجمه ابوالقاسم پاینده (دوره دوجلدی). تهران: علمی و فرهنگی (نشر دیجیتال) مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان).
- مسعودی‌فر، امید (۱۳۹۶). سرآغاز کشاورزی نظام‌مند در ایران براساس تحقیقات باستان‌شناسی و مرور وضعیت آن در دوران تاریخ باستانی. باستان‌شناسی ایران، ۷(۲)، ۶۱-۴۶.
- مسلمی، شهناز (۱۳۹۶). بحران مشروعیت و جانشینی از دوره ملک‌شاه تا پایان دوره سلجوقیان (۴۶۵-۵۹۰ ه.ق). تاریخ‌نامه خوارزمی، ۵(۱۸)، ۱۷۶-۲۰۱.
- مفتخری، حسین (۱۳۸۹). تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا برآمدن طاهریان. تهران: سمت.
- موسوی بجنوردی، کاظم (۱۳۹۴). تاریخ جامع ایران. جلد نهم. تهران: بنیاد دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- میرکیایی، مهدی (۱۴۰۲). دولت حداقلی و مسئله آب در عصر قاجاریه. دولت‌پژوهی، ۹(۳۳)، ۳۴-۱.
- میرکیایی، مهدی (۱۴۰۰). تأثیر نهاد «مجلس تحقیق مظالم» بر مناسبات قدرت در عصر ناصری.

تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۱۱(۱)، ۳۱۸-۲۹۵.
 مینوی، مجتبی (تصحیح) (۱۳۵۴). نامه تنسر به گشنسب (به همراه گردآوری تعلیقات مجتبی مینوی و محمداسماعیل رضوانی). تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
 ناصری طاهری، عبدالله (۱۳۷۹). اسماعیلیان و مخالفانشان. فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ اسلام، ۱(۳-مسلسل ۳)، ۱۸۰-۱۶۱.
 نرشنی، محمدبن جعفر (۱۳۶۳). تاریخ بخارا. ترجمه احمدبن محمدبن نصر قباوری. تصحیح و تحشیه محمدتقی مدرس رضوی. تلخیص محمدبن زفر بن عمر. تهران: توس.
 نیشابوری، ظهیرالدین (۱۳۳۲). سلجوقنامه. با مقدمه میرزا اسماعیل افشار. تهران: گلاله خاور.
 واعظ بلخی، ابوبکر عبدالله (۱۳۵۰). فضائل البلخ. ترجمه عبدالله حسینی. تصحیح و تحشیه عبدالحی حبیبی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
 وبر، ماکس (۱۳۸۴). اقتصاد و جامعه. ترجمه عباس منوچهری، مهرداد ترابی نژاد و مصطفی عمادزاده. تهران: سمت.
 ویلفوگل، کارل آوگوست (۱۴۰۱). استبداد شرقی. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: ثالث.
 هاوتینگ، جرال (۱۳۸۶). امویان: نخستین دودمان حکومتگر در اسلام (۶۶۱ تا ۷۵۰ م). ترجمه عیسی عبدی. تهران: امیرکبیر

- Anderson, K. B. (2010). *Marx at the Margins: On Nationalism, ethnicity, and Non-western Societies*. University of Chicago Press.
- Bailey, A. M., Llobera, J. R. (1979). Karl A. Wittfogel and the Asiatic Mode of Production: A Reappraisal. *The Sociological Review*, 27(3), 541-559.
- Bailey, A. M., Llobera, J. R. (Eds.). (2018). *The Asiatic Mode of Production: Science and politics* (Vol.4). Routledge.
- Boyle, J. A. (Ed.). (1968). *The Cambridge History of Iran: The Saljuq and Mongol Periods*. Cambridge University Press. (Hodgson, Marshall G. S. Pp. 442-482).
- Carr, E. H. (1987). *What is History?*. Penguin UK.
- Islamic Cultures, Islamic Contexts: Essays in Honor of Professor Patricia Crone (2014). Netherlands: Brill.
- Crone, P. (1987). *Meccan trade and the rise of Islam (p. 120141)*. Princeton: Princeton University Press.
- Crone, P. (2006). *Medieval Islamic Political Thought*. Edinburgh University Press.
- Crone, P. (2015). *Pre-industrial societies: Anatomy of the Pre-modern World*. London. Oneworld Publication.
- Durkheim, Émile. (1984). *The Division of Labor in Society*. Translated by W. D. Halls. London: Macmillan.
- Encyclopædia Iranica, AbŪ MOSLEM ḲORĀSĀNĪ, available at:

<https://iranicaonline.org/articles/abu-moslem-abd-al-rahman-b>.

Frye, N. R. (2000). *The Golden Age of Persia*. London: Phonenix Press.

Heredia, R. C. (1986). Transition and Transformation: The Opposition between Industrial and Pre-Industrial Types of Society in the Writings of Karl Marx, Ferdinand Tonnies, Emile Durkheim and Max Weber. *Sociological Bulletin*, 35(1), 29-43.

Herzfeld, E. E. (1934). *Archaeological History of Iran: The Schweich Lectures of the British Academy*. Oxford University Press.

Howerth, I. W. (1903). What is Religion?. *The International Journal of Ethics*, 13(2), 185-206.

Juneja, M., Mauelshagen, F. (2006). Disasters and pre-industrial societies: Historiographic trends and comparative perspectives. *The Medieval History Journal*, 10(1-2), 1-31.

Lachmann, R. (2013). *What is Historical Sociology?*. Polity Press

Reinhard, Benedix. (1998). *Max Weber An Intellectual Portrait 1960 (Reprinted by Routledge)*. Doubleday.

Roberts, S. (2015). *Patricia Crone, Questioning Scholar of Islamic History*. Dies at 70, Available at: <https://www.nytimes.com/2015/07/23/us/patricia-crone-scholar-of-islamic-history-dies-at-70.html>.

Scott, J., Marshall, G. (Eds.). (2009). *A Dictionary of Sociology*. Oxford University Press.

Stibich, M. (2022). *What Is Religion? The Psychology of Why People Believe*. Available at: <https://www.verywellmind.com/religion-improves-health-2224007>.

Tylor, E. B. (1920). *Primitive Culture: The Origins of Culture (Vol. 1)*. John Murray.

UKEssays. (November 2018). *What Is Pre Modern Society Sociology Essay*. Available at: <https://www.ukessays.com/essays/sociology/what-is-pre-modern-society-sociology-essay.php?vref=1>.

Vali, A. (1993). *Pre-capitalist Iran: A Theoretical History*. United Kingdom: I.B. Tauris.

Wellhausen, J. (2007). *The Arab Kingdom and its Fall*. (Wellhausen Press) Translated by Margaret Graham Weir, M.A., Calcutta. Calcutta University.